

Osvrti, prikazi, recenzije

Recenzija

UDK 329.15(497.1)(091)+329.14/15
(497.1)+949.71 »1914/1980«Povijest Saveza komunista
JugoslavijeIzdavački centar »Komunist« i »Rad«,
Beograd 1985.

Knjiga koju su u jesen prošle godine objavili IC »Komunist« i »Rad« u velikoj nakladi (240 000 primjeraka, od toga 200 000 svezaka dvaju izdanja na hrvatskom ili srpskom jeziku) i više usporednih izdanja završni je rezultat projekta Komisije CK SKJ za povijest SKJ, odnosno inicijative Predsjedništva CK SKJ, da se zajedničkim radom niza historičara i drugih znanstvenika — posebno politologa — napiše analitičko-sintetičko djelo u jednoj knjizi od nekoliko stotina stranica. Rad je trajao — u više faza organizacije i podjele poslova, u početku s većim a zatim sa sve manjim brojem suradnika — nekoliko godina. Prvo je savjetovanje — o metodološkim pitanjima — održano 14. i 15. IX 1978, a projekt je objavljen u časopisu »Socijalizam« 7—8/1978, nakon niza pripremnih poslova u 1978. i od početka 1977. U tom razdoblju nastao je niz tekstova koji su posebno objavljeni u više časopisa (»Acta historica — oeconomica Iugoslaviae«, »Časopis za suvremenu povijest«, »Dometi«, »Povijesni prilozii«, »Socijalizam« i dr.), u sklopu istraživanja objavljena je i knjiga Sergija Dimitrijevića — o socijalističkom pokretu u Srbiji od 1870. do 1918.) Dodatne je poticaje dobio i rad na povijesti Saveza komunista u pojedinim republikama i pokrajinama. I ti su projekti do sada dali neke objavljene rezultate (od objavljivanja pojedinih projekata u znanstvenim časopisima do štampanja prve knjige povijesti Saveza komunista u Vojvodini koja obuhvaća razdoblje do 1918/1919. godine). Na taj način, rad na *Povijesti*

SKJ (i usporednim povijestima SK u republikama i pokrajinama) i dosad je utjecao na literaturu jer je u vezi s njime nastao niz objavljenih tekstova (uz neke koji su ostali, npr., samo umnoženi za sudionike različitih savjetovanja i sl.), a sada treba računati i s utjecajem same knjige *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* koja je, dodajmo, ne samo finalni nego i inicijalni rezultat (Institut za suvremenu istoriju u Beogradu pokrenuo je rad na projektu povijesti SKJ u više svezaka).

Sve su to razlozi za osvrt na niz posebnih aspekata i značenja te knjige.

1. *Povijest SKJ* je rijedak primjer jugoslavenskog kolektivnog projekta na području povijesne znanosti koji je finaliziran, pa joj i ta činjenica povećava značenje. Projekt je imao prilično složenu organizaciju (uz spomenutu Komisiju sudjelovala je Zajednica institucija za noviju povijest naroda i narodnosti Jugoslavije, svi instituti — članovi Zajednice, komisije za povijest SK u republikama i pokrajinama) i velik broj suradnika, posebno u prvim fazama rada (popis autora priloga i suradnika i autora obuhvaća 60 imena). Timski rad je bio »višestepen«: isprva širok, a zatim sve už.

Ne bih ovdje ulazio u razmatranja tih pitanja (u radu sam i sam sudjelovao, a autorske priloge posebno objavio), jer bi o tome možda bilo vrijedno posebno raspravljati. Ustvrdio bih samo da je rad na toj knjizi proširio iskustva — pozitivna i negativna — o kolektivnim projektima i timskom radu. Nadajmo s da će biti korisna za druge projekte.

2. Opsegom i sadržajem *Povijest SKJ* značajno nadmašuje *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1963) koji je, unatoč opsežnom kritičkom raspravljanju u razdoblju od 1963. do 1966. godine, bio standardni pregled povijesti SKJ u jednoj knjizi za različite svrhe — između ostalog bio je i podloga za više kraćih pregleda povijesti SKJ, uglavnom sa znanstvenopo-

pularnim funkcijama. *Povijest SKJ* može preuzeti te funkcije *Pregleda istorije SKJ*, mada će u komparativnom »pretraživanju« literature biti korisno međusobno uspoređivanje tih dviju knjiga. No svaki bi stručno zainteresirani čitatelj morao voditi računa da *Povijest SKJ* nije samo sebi dovoljno djelo, nego je u prvom redu sastavni dio vrlo opsežnog i složenog korpusa literature o toj temi — u mnogo većoj mjeri nego *Pregled. Godine 1985* (i 1986) te je literature daleko više nego 1963. i *Povijest* je prema njoj u mnogo složenijem odnosu nego je bio *Pregled*.

3. Odnos prema literaturi bio je važan već i u izradi samog projekta, pa je uza nj izrađen i objavljen historiografski osvrt (»Socijalizam«, 11/1978). No treba spomenuti da je taj osvrt u pojedinim svojim dijelovima manjkav i nedovoljno sistematičan. Od 1978. do 1985. literatura je veoma povećana. »Povijest SKJ« ne sadrži o tome nikakvih podataka. — Dodajem da knjiga nema nikakvih pomagala za stručno usmjerena iščitavanja, tj. nema priloga, osim popisa kratica. A i zbog toga valja istaknuti da *Povijest SKJ* treba uspoređivati s drugom literaturom, u prvom redu s monografijama i raspravama o posebnim pitanjima i novijim izdanjima grude. Knjiga nije simetrično »nadograđena« na vrh historiografske piramide, tj. ne sažima sve rezultate i ne razrješava sve kontroverze (dakako, takvu, idealnu poziciju ne možemo, realistički, ni očekivati), nego izražava izbor i interpretacije rezultata prema shvaćanjima »autora priloga i suradnika« (51 ime), a mnogo više »autora« (9 imena).

Knjiga nije brod koji je stigao na sidrište u mirnoj luci »gotovih«, »završenih« povijesnih spoznaja. Ona plovi u prilično živahnoj historiografskoj matici koja pred sobom nema miran uvir.

Njezina je vrijednost — razmišljajući dalje na ovaj način — relativna, ali baš zato i realna.

4. Vremenski obuhvat i određena periodizacijska i sadržajna rješenja dobre su strane knjige koje ćemo ovdje posebno spomenuti. *Povijest SKJ* rješava dileme kojih je bilo u odnosu socijali-

stičkih radničkih pokreta do prvoga svjetskog rata (i u ratu) prema postanku i daljnjem razvoju KPJ i cjelokupnog revolucionarnog radničkog pokreta. U *Pregledu istorije SKJ* razdoblje do prvoga svjetskog rata dano je u jednom tekstu. To je rješenje osporeno u diskusijama koje su tada (1963—1966) vođene. U *Povijesti SKJ* tome je razdoblju posvećen I dio, pod naslovom »Radnički pokreti u jugoslavenskim zemljama do stvaranja jedinstvene revolucionarne partije«. To rješenje bolje predočuje odnos između klasnog radničkog pokreta socijalističke i programski revolucionarne orijentacije do prvoga rata i klasnog radničkog pokreta neposredno revolucionarne — komunističke — orijentacije nakon preobražaja radničkog pokreta u prvom svjetskom ratu i neposredno nakon njega i povezuje ih unutar povijesti socijalizma na jugoslavenskom prostoru — od prvih socijalističkih spoznaja u XIX st. do suvremenosti jugoslavenskog socijalizma.

4. 1. U toku rada na ovom projektu došlo je i do pogodnog rješenja za IV dio knjige koji je dobio naziv »Socijalistička revolucija na djelu (1945—1980)«. Taj je dio oblikovan u pet glava. Peta glava, »Ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja (1964—1980)« završava poglavljem 4: »Samoupravni ekonomski i politički sistem — problemi realizacije i perspektiva«, koje nije zaključak knjige, nego je u funkciji teksta »umjesto zaključka«. To je poglavlje »šlagvort« za prijelaz u dašnjicu. Očrtava snop problema koji su se razrasli i isprepleli u suvremenu krizu. Dotiče u ponečemu godinu 1980, posebno odlomkom o kontrarevolucionarnim demonstracijama na Kosovu 1981. i završnim pasusom o Dvanaestom kongresu SKJ 1982. (godinu 1980. dotiče i nizom statističkih podataka, iz 1981. i 1982. godine, u tom i u prethodnim poglavljima). Formulacija o kontinuitetu revolucije u strateškim političkim opredjeljenjima utemeljenim u *Titovoj epohi*, u završnom odlomku (473) daje određeni pečat završetku knjige koji je i tekstualno zaočakuje i otvara nastavku njezine teme do suvremenosti (jedan od autora IV di-

jela — D. Bilandžić — već je objavio svoje viđenje tog nastavka, do 1985).

5. Vraćajući se pojedinim djelovima knjige spomenimo da je njen I dio opsežnije i sadržajno bogatije štivo nego Uvod *Pregleda istorije SKJ*, što je i razumljivo. Da se Redakcijski odbor nije kruto držao unaprijed utvrđenog opsega (ta norma je postavljena prije nego što se pojavio i jedan redak teksta I dijela), nego da ga je nakon što su autorski prilozi za taj dio bili napisani, povećao na osnovi rezultata zajedničkog rada tih autora, taj bi dio bio još bolji i sadržajni rezultat timskog rada. Ovakvo je timski rad bio prekinut, a oblikovanje teksta, s težištem na nužnom i manje-više neproduktivnom poslu reduciranja teksta na unaprijed određeni opseg, povjereno dvojici redaktora, a zatim jednome (Janku Pleterskom, prvo sa Stojanom Kesićem, a kasnije samostalno). Treba istaći da je J. Pleterski učinio što je mogao da glavne rezultate posebnih autorskih priloga i nedovršenog timskog sjedinjavanja tih priloga iskoristi i potpunije poveže. Učino je dosta.

Treba istaći i da je I dio u velikoj mjeri oslobođen prilično uobičajenih pojednostavljenih, shematskih ocjena i općih mjesta. To razdoblje povijesti radničkog pokreta više nije pretežno u sjeni desničarskih socijalističkih opredjeljenja u kasnijem, međuratnom vremenu, nego je osvijetljeno kao zasebna, povijesno uvjetovana pojava, sa svojim vrijednostima, do prvoga svjetskog rata. Može se razabrati da u novim okolnostima prvoga svjetskog rata i poratnoga vremena socijalistički radnički pokret prolazi kroz preobražaj, diferencijaciju i rascjep i da nosioci tog procesa ne ostanu na prijeratnim pozicijama pokreta, nego se s njih pomiču u pravcima desnih i lijevih opredjeljenja. S tih, drugačijih, pozicija oni ne mogu imati objektivni pogled na svoju prijeratnu baštinu. Steći takav pogled, posao je historičara socijalizma na ovom prostoru.

6. Unatoč važnosti preobražajnog procesa u prijelomnom razdoblju prvoga svjetskog rata i poratnog vremena, ni u ovoj knjizi nije to razdoblje obuhvaćeno u posebnoj cjelini. Njegovi

su sadržaji djelomično poslužili za zaokruženje I dijela (pogl. »Radnički pokreti u jugoslavenskim zemljama za vrijeme prvog svjetskog rata« i dio pogl. »Društvena uloga i povijesno značenje socijaldemokratskih stranaka«), a djelomično za otvaranje tematike II dijela [dijelovi pogl. »Stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije (Komunista)«]. I ovdje je završetak prvog svjetskog rata poslužio kao međa, naravno veoma značajna i nezaobilazna, unutar šireg razdoblja koje čini cjelinu, s prijelaznim i prijelomnim karakteristikama. Treba dodati da je riječ i o kompozicijskom rješenju, a ne o potpunoj podjeli. Čitanjem navedenih tekstova može se uočiti šira cjelina. Pitanje je, možda, nekog budućeg projekta, cjelovit tekst o cjelokupnom prijelomnom razdoblju prvoga svjetskog rata i poratnog vremena. Kao razdoblje otvaranja revolucionarnih mogućnosti, prvi svjetski rat s neposrednim poratnim vremenom je cjelina koju treba vrednovati na istoj razini s međuratnim razdobljem pripreme revolucije i ostvarivanjem revolucije (revolucionarne smjene vlasti) u drugom svjetskom ratu.

Zasada u kolektivnim projektima teže prolaze ideje i prijedlozi o cjelovitom prikazu prijelaza iz socijalističkog u komunistički pokret (to je bitni rezultat prijelaznog i prijelomnog razdoblja). Timovi za I i II dio su uočavali to pitanje, ali nije nikad došlo do zajedničkog raspravljanja.

7. Drugi dio je dobio naslov koji izražava osnovni proces: »Jugoslavenski komunistički pokret u pripremi revolucije (1919—1941)«. Kompozicijska i sadržajna rješenja predočuju to razdoblje kao cjelinu i jednu od (četiriju) osnovnih etapa. Periodizacija tog razdoblja dana je unutar II dijela, a ne izvan njega kako je bilo u nekim ranijim rješenjima. Tako su oblikovane četiri glave II dijela: »Stvaranje i uspon Komunističke partije Jugoslavije (1919—1921)«; »U traganju za novom strategijom revolucije (1921—1928)«; »Borba protiv monarhističke diktature (1929—1934)«; »Stvaranje antifašističke narodne fronte (1935—1941)«.

Taj dio je u posebno složenom odnosu prema veoma opsežnoj literaturi o tom razdoblju povijesti komunističkog pokreta. Ne može se reći da je za svako pitanje nađeno najbolje rješenje, ali ne tvrdim da je to stvarno moguće. Na tom razdoblju radi niz istraživača i neprestano nastaje nova literatura. Nedvojbeno, II dio pruža niz motiva za posebne i specijalističke rasprave. On nije najbolja moguća sinteza dosadašnjih rezultata.

8. I naslov III dijela izražava osnovno značenje te etape duljeg procesa: »Narodnooslobodilački rat i revolucionarna smjena vlasti (1941—1945)«.

O periodizaciji tog razdoblja ima različitih mišljenja, prijedloga i rješenja. Ovdje je odabrana periodizacija po godinama. Naravno, nije riječ samo o »kalendarskim« razlozima. Iako to rješenje nije jedino moguće, ono ima smisla, već i zato što se sve pojave i procesi zbivaju u sklopu ratovanja, a život ljudi u ratu ima svoj poseban »kalendar«.

Važno je napomenuti da su godine shvaćene kao faze procesa, a ne (samo) kronologijske odrednice, kako pokazuju naslovi glava: »Pripremanje i pokretanje narodnooslobodilačke borbe (1941. godina)«; »Borba za stabilizaciju i širenje narodnooslobodilačkog pokreta (1942. godina)«; »Prijelomne pobjede revolucije (1943. godina)«; »Nova Jugoslavija u završnim etapama rata (1944—1945)«. Zbivanja 1944. i 1945. povezana su, ipak, u jednu glavu, što je moguće, iako ne i jedino moguće rješenje. Naime, definitivno oslobođenje istočne polovine Jugoslavije i Dalmacije, otprilike do kraja 1944. godine, sa svim svojim aspektima i posljedicama može se predočiti i kao posebna faza u odnosu na potpuno oslobođenje zapadne polovine zemlje do etničkih međa Slovenaca.

Te su glave zgusnuto popunjene vojnim i političkim sadržajima koji situiraju KPJ u ratu u neke bitne koordinatne situacije i djelovanja, iako ne predočuju u punoj mjeri revolucionarnu smjenu vlasti u narodnooslobodilačkom ratu kao uvodnu etapu socijalne revolucije. I ovdje je potrebna realnost prosuđivanja. Taj dio je sinteza veoma

bogatih vojnopovijesnih i političkopovijesnih istraživanja. Veći razvoj i utjecaj još nekih komponenata društvenopovijesnih istraživanja stvar je daljnjeg rada na sintezi ovog ključnog razdoblja.

9. U naslov IV dijela ušla je značajna kategorija djela: »Socijalistička revolucija na djelu (1945—1980)«. O periodizaciji te etape bilo je rasprava i različitih mišljenja. Usvojeno je dobro a i za daljnja istraživanja zanimljivo rješenje. Prva polovina — otprilike — poratnog razdoblja obuhvaćena je u manje ili više kraćim fazama. Prva je glava »Sistem revolucionarne demokracije i njegove proturječnosti (1945—1948)« — ovdje je termin »revolucionarni etatizam« koji znamo iz nekih ranijih djela (D. Bilandžića) zamijenjen drugom ali ne i suprotnom formulacijom. Slijedeće dvije faze su djelomično sinhronne, što dobro izražava složenost situacije tih godina: II »Obrana nezavisnosti i otpor hegemonizmu (1948—1952)« i III Radničko samoupravljanje i nova uloga Partije (1950—1952)«. Etapa koja slijedi je duža i formulirana je kao »Razvoj društvenog samoupravljanja i borba za ravnopravne međunarodne odnose (1953—1964)«. Posljednja etapa, o kojoj je bilo riječi (ad 4. 1.), obuhvaća »Ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja (1964—1980)« i otvorena je, kao V glava IV dijela, privrednom i društvenom reformom, a samo je uvjetno i orijentaciono zaključena.

10. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije* nije knjiga jedinstvene, izdvojene, neponovljive vrijednosti. Vrijedna je kao dio mnogo opsežnije literature kojoj pripada. Analitičko-sintetički je obuhvatila mnogo rezultata te literature. U odnosu na prethodna djela — preglede povijesti KPJ-SKJ — izraz je i rezultat uočljivog napretka. U odnosu na svoju historiografsku podlogu, nije ona sinteza svih najboljih rezultata o svakom pitanju, ali sadrži mnoge rezultate. Rezultat je razvitka koji »teče«, odvija se i dalje i ne »protječe« sav između korica te knjige. Važno je da i ona pripada tom, nezaustavljivom toku.

Poželjeli bismo jaču teorijsku i interdisciplinarnu višedimenzionalnost knjige no i tu moramo biti realni. Knjigom se pokušalo analitičko-sintetički »savladati« više od dva desetljeća opsežne historiografske produkcije (od *Pregleda istorije SKJ*) i autori su se ipak koncentrirali u prvom redu na taj nezaobilazni zadatak.

Potrebna su ipak daljnja istraživanja koja će biti ugrađena tek u neko novo takvo djelo.

Knjiga je sinteza koja nema svoje vlastite sinteze, nego završava otvaranjem suvremenosti. Mislim da je i treba ocjenjivati u tom odnosu: djelo koje svojim objavljivanjem pripada istraživanjima koja se nastavljaju, a svojom temom povijesti koja u neprekidnom slijedu prelazi u sadašnjost.

Vlado Oštrić

Prikaz
UDK 32.01

Radoslav Ratković: *Osnovi političkih nauka*

Institut za političke studije,
Beograd 1985.

U prvom od tri osnovna dela, odnosno tematske celine knjige, izlažu se karakteristike političkih nauka kao relativno samostalne naučne grane u oblasti društvenih nauka. Nakon razrešenja kontroverzi o osnovanosti postojanja nauke o politici, kroz ukazivanje na razloge njenog konstituisanja kao posebne grane društveno-naučnog saznanja, daje se istorijski razvoj političko-naučne misli i posebno se podrobno, kroz presek glavnih teorijskih strujanja, izlažu savremena shvatanja o politici.

Objasnujući najpre doprinos marksizma razvoju nauke o politici autor posebno izdvaja dve, po njemu najvažnije, tačke tog doprinosa. Prvu predstavlja doprinos shvatanju prirode političkog

fenomena kao jedne strane društvenog i istorijskog, kao svojevrsne realnosti sa naročitom strukturom i zakonitostima, a drugu situiranje oblasti političkih pojava u celokupnosti društva i objašnjenje osnovnih odnosa između te i drugih oblasti društvene celine.

Kroz ukazivanje na činjenicu da danas najznačajnija dela iz oblasti političkih nauka sadrže u sebi eksplicitno ili implicitno rezultate Marksovih otkrića vrši se postupna potvrda jasno izraženog autorovog ubeđenja da je upravo Marksovo shvatanje društva prolegomena za svaku političku nauku, kako sadašnju tako i buduću.

U okvirima osvrtu na različite interpretacije marksističkog shvatanja politike data je, iako sažeta, vrlo argumentovana kritika anarhističko-utopističke i ekonomističke interpretacije. Isto tako prezentiranje elitističke struje u političkoj nauci, kao i američke politologije, izvršeno je sasvim koncizno pa ipak sveobuhvatno, čemu osnovu treba tražiti u sasvim primerenim metodološkim postupcima.

Razboličenjem tvrdnji da je kod političke nauke reč o konstituisanju posve nove nauke kao neosnovanih, s obzirom na to da je ona ne samo stara već i jedna od najstarijih nauka u oblasti društvenih nauka, započinje se izlaganje razvoja njenih institucionalnih osnova koje su, nasuprot velikim ostvarenjima političke nauke u pogledu saznanja političkih pojava, iz raznovrsnih razloga ostale dugo nerazvijene. Objektivna obrada etapa u razvoju institucionalnih osnova političkih nauka, koja potom sledi, daje potrebnu naučnu težinu momentu obrazlaganja njihovog ustanovljavanja, posebno u našoj zemlji.

Dajući kritički osvrt na različita neprihvatljiva shvatanja predmeta političkih nauka (politike shvaćene kao delatnosti ili veštine i predmeta političkih nauka shvaćenog kao aspekta društvene celine), profesor Ratković pokazuje i sva posledična naličja njihove jednostranosti, zaključujući da najviše osnova da budu naučno prihvaćena imaju ona shvatanja koja pod predmetom nauke o politici razumevaju određenu relativno samostalnu sferu društvenog života.

Ovde treba ukazati i na inovativni značaj knjige, koji se ponajpre ispoljava u donošenju ogledne sistematike političkih nauka kao novine za kojom već dugo postoji potreba, kako u udžbenicima iz ove oblasti tako i u opštoj literaturi slične vrste. Nakon klasifikacije političkih nauka sledi deo o njihovom odnosu prema drugim društvenim naukama u kojem autor rezantnim metodološkim potezima oslikava svu složenost mehanizma njihove međupovezanosti, ali i podudarnosti, što najbolje biva ilustrovano primerom procesa poistovećivanja političke sociologije i političke nauke.

Drugi, centralni deo knjige čine poglavlja u kojima se, određene kao misaoni izraz nužnih i opštih svojstava političke stvarnosti, iscrpno obrađuje osnovne kategorije političkih nauka, u prvom redu politički sistem, politički proces, vlast, država i političke partije. Pored toga što autor daje primernu eksplikaciju odnosa ideologije i politike, ideologije i nauke, kao i naučno vredno dijagnostičiranje aktuelnog značaja pravilnog shvatanja ideološke svesti, u ovom delu je naročito kompleksno dato i morfogenetsko određenje diktature proletarijata, kao i ukupan razvoj njene koncepcije.

Uočljivo je, takođe, da je i kod obrade već pre i od drugih autora teorijski tretiranih kategorija ispoljen visok nivo analitičke sposobnosti i stvaralačke dogradnje. To je svakako doprinelo da poseban kvalitet knjige bude sadržan i u tome što je autor u potpunosti uspeo da poznate oblasti i već obrađivane probleme osvetli i sagleda iz novih političkih uglova, dajući im time i novu dimenziju.

Treći deo knjige predstavlja osvrt na politiku u savremenoj epohi, i to pre svega na promene i nove političke pojave koje su u njoj nastale.

Objašnjavajući prirodu savremenih društvenih preobražaja, njihovo mesto i smisao u sklopu istorijskih kretanja, kao i njihove tendencije razvoja, autor praktično daje jednu veoma uspešu zaokruženu ocenu savremene epohe. Posmatrajući hipersloženost savremenog društva ne kao prepreku za njegovo upoznavanje već kao istinski naučni izazov i šansu za proveru, dokazivanje i dalji

razvoj istraživačkih sposobnosti političke nauke, autor u poglavlju »Savremeno društvo i politika« određuje marksističku misao kao jedinu potpuno kompletnu i nešablonsku naučnu osnovu za dublja istraživanja. Ona je pritom, naglašava on, i trajno izvoriste snažnih sazajnih instrumenata za shvatanja, objašnjavanje i praktično rešavanje problema savremenog sveta.

Delo završava objašnjenjem uloge političke sile u društvenom kretanju i određenjem uzroka njenog osamostaljenja. Usled odvajanja po svojoj kontemplativnoj razigranosti od onih segmenata knjige koji pretežno naginju kategorijalnom pojašnjenju političkih fenomena, ovaj deo će i za širu publiku biti posebno interesantan i po svojoj logičkoj konstrukciji i po zaključcima.

Opšta aktuelnost projektabilnosti i primenljivosti autorovih refleksija o pridavanju hipertrofirano značaja političkom faktoru, sili u teoriji i praksi u ime marksizma, sadrži i za naš socijalistički milje prepoznatljiva kritička mesta i dobronamerne opomene. Ukratko sažeta autorova poruka glasi: shvatanja da se sa privredom može i sme postupati kao sa »činjenicom drugog reda« u ime presudnosti formiranja političkih odnosa jesu zabluda, danas jednako kao i u vreme Dühringa.

Dragan Simeunović

Prikaz
UDK 316(331:061)+316.354+331.107.8
+316.334.2

Josip Županov:

Samoupravljanje i društvena moć

Globus, Zagreb 1985.

Otkad je 1969. u izdanju »Naših tema« objavljena, knjiga Josipa Županova *Samoupravljanje i društvena moć* postala je pravim sociološkim bestselerom.

To je zbirka autorovih radova objavljenih u raznim časopisima od 1965. do 1969. u razdoblju od početka do napuštanja privredne reforme. Vrijeme u kojemu je klasično poduzeće dobrim dijelom još predstavljalo i institucionalni model i oblik ponašanja u praksi, ali je i postupno prevladavano u formama radne organizacije, ekonomskih jedinica i radnog kolektiva kao nosioca odluka i odgovornosti, nametnulo je i teoriji i istraživanjima specifične zadatke. Sociološka analiza, ako je željela biti otvorena za stvarne probleme, nije mogla zaobići probleme distribucije moći, odgovornosti, tipova odlučivanja i upravljanja, položaja direktora, poduzetništva u posebnim uvjetima samoupravne radne organizacije i motiva privređivanja u sistemu dohotka. Probleme koji proizlaze iz institucionalnog modela, kao i iz stvarnog ponašanja, Županov će nadovezati i na djelovanje društvenih normi i obrazaca tradicionalnog mentaliteta u obliku tzv. kulturnih činilaca. Uz prisutne elemente ruralne kulture, navika i ponašanja, fenomen tzv. egalitarnog sindroma čini se da je već odavno neizbježna pojava, kao i predmet autorovih preokupacija.

Zanimljivo je da samo jedan od radova može biti izravna inspiracija za naslov knjige, iako on proizlazi iz cjelokupnog sadržaja. Autor je nakon toga objavio i samostalni rad *Samoupravljanje i društvena moć u radnoj organizaciji* (1971. u zborniku urednika J. Jerovšeka *Industrijska sociologija*, a potom i u onome J. Obradovića *Psihologija i sociologija organizacije*, 1982). Tu su sistematski elaborirani problemi moći.

U sklopu razmatranih problema posebno mjesto zauzima »ekonomska funkcija« članova samoupravne radne organizacije, gdje radni kolektiv u cjelini, a ne pojedinac, treba da postane *kolektivni poduzetnik*. Pretpostavljajući da kolektiv djeluje u uvjetima tržišne privrede, tada svi članovi sudjeluju u donošenju odluka o alokaciji resursa i raspodjeli neto-efekta pa i odgovornost i rizik treba da snosi cjelina. Slijedeći institucionalni sistem koji je dao načelno prava kolektivima da se tako mogu ponašati (apstrahirajući pritom određena ograničenja koja nameću država i

druge strukture), osnovno je pitanje postoje li odgovarajući »mentalitet« poduzetništva, pravilniji stavovi o tržišnom ponašanju i riziku uz spremnost za snošanje posljedica (primjer: variranje osobnih dohodaka ovisno o tržišnoj valorizaciji). Odgovore autor nalazi istraživanjem u obliku dviju anketa (prve među slušačima Više radničke škole i Visoke privredne škole u Zagrebu 1965. i druge u 10 poduzeća u jednom industrijskom centru SR Hrvatske 1966). Ispitanici su zbog boljeg razlikovanja stavova svrstani po sociostatistnim obilježjima u šest strata (od nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika do rukovodećeg osoblja višeg ranga). Rezultati nisu ohrabrujući, ali to ne znači da nisu poticajni za razmišljanja.

Pregledne tabele o percepcijama ispitanika obuhvaćenih anketama u poglavlju »Proizvođač i rizik« pokazuju da jasna percepcija o riziku postoji samo u jednom poduzeću; velik je broj onih koji naprosto ne znaju odgovoriti; ako se već rizik prihvaća, kao što je slučaj u jednom poduzeću, njega bi trebale prvenstveno snositi grupe višeg statusa (rukovodioci, stručnjaci). U sedam poduzeća smatra se da nijedna grupa ne treba da snosi rizik, a većina smatra da to ne mogu biti NKV radnici (u četiri i KV radnici). Unutar strata stavovi su većinom diferencirani te tako rukovodioci i stručnjaci pretežno prihvaćaju poduzetnički rizik, KV radnici, administrativni službenici i neposredni rukovodioci svajaju ga na spomenutu prvu grupu, a NKV radnici »oslobadaju« od njega sve grupe. Druga će se predodžba o kolektivnom poduzetništvu, odnosno mentalitetu steći iz stavova o njegovoj vezanosti uz kretanje veličine dohotka. Ispitanici su spremniji na smanjenje dohotka uzrokovano padom proizvodnje (naturalno kroz učinak), nego drugim utjecajima (primjer: slabija realizacija i zalihe). Radnici se očito radije opredjeljuju za plaću kao garantiranu cijenu radne snage nego za osobni dohodak koji može biti promjenljiv u skladu s kretanjem dohotka. Autor potvrđuje hipotezu da je umjesto kolektivnog poduzetništva bliži mentalitet i aspiracije namještenika izraženi kroz percipiranje radnika.

Zanimljivi su i podaci o stavovima spram snošenja rizika, koji se prvenstveno iskazuju, kako to Županov slikovito izražava, u »kazneno-disciplinskom-smislu« prema pojedincima kad se to može utvrditi, a ne prema cjelini kolektiva koji s jednakim učešćem i odgovornošću prihvaća poduzetnički rizik. Ni stavovi o slobodi tržišnog privređivanja ne pokazuju tipična obilježja poduzetničkog ponašanja — naime, većina je ispitanika za kontrolu cijena, osim pretežno rukovodilaca. Stavovi prema sanaciji za neefikasnost u obliku likvidacije također pokazuju da je većina protiv, i to ponajviše nekvalificirani i kvalificirani radnici, a ponajmanje stručnjaci i rukovodioci. Daljnji rezultati istraživanja izneseni su u poglavlju »Proizvođač i pravila igre u privređivanju«. Spol i članstvo u SK jače utječu i povezani su s kontrolom cijena, a članstvo u SK i u organima upravljanja značajan su činilac pozitivnog opredjeljenja spram likvidacije neefikasnih poduzeća. Županov će zaključiti da kolektivni stavovi o državnom arbitriranju imaju podlogu u radnim organizacijama te u radničkoj klasi. Ili, ukratko, etatizam ima masovnu bazu. Nakon »revolucionarnog etatizma, etatizam je ostao u svijesti i potrebama ljudi, a za radničku klasu u tzv. formativnom periodu ostaje ključem rješenja u pravcu oslobađanja od njega i postupno postaje kolektivno iskustvo samoupravljanja.

Suprostavljajući se tezi M. Koraća o maksimalizaciji dohotka u uvjetima socijalističke robne proizvodnje u kojoj se, po autonomnoj logici, s većim rastom dohotka relativno više izdvaja i za akumulaciju nego za osobne dohotke (shvaćeno kao progresivni rast jedne i regresivni rast druge veličine), Županov tvrdi da je to norma, a za njezino odstupanje posljedice mogu biti i političke prirode (pritisak, osuda). Stoga sistem nema autonomnost koja proizlazi iz inherentnih načela svjesne poduzetničke logike, već iz društvene obaveze. U tom se smislu tendencije stvarnog ponašanja u kriznim momentima ili u opadanju privredne aktivnosti generalno pojavljuju kao težnja k centralizaciji akumulacije, kako se ne bi ugrozila

»svjesnost«, ili k njezinoj privatizaciji u obliku depreciranja, neefikasnog korištenja, kada se za to ukaže prilika. Ako bismo do kraja izveli autorov stav, onda to znači da je izrazito kolektivno poduzetništvo pogodno, a time i izdvajanje za fondove po autonomnoj logici za manja poduzeća s fleksibilnim proizvodnim programom, prilagođenim tržištu, a ne za velike sisteme gdje samo ubrzana amortizacija može namaknuti sredstva za razvoj.

Nakon prvog dijela knjige, bogatog empirijskim istraživanjima, slijedi drugi dio o teoriji samoupravne organizacije. Preciznije rečeno, autor prvo razmatra opće organizacijske teorije. Dileme oko poduzeća i asocijacije kao i problemi rukovođenja svest će se u osnovi na jedno pitanje širih razmjera: kao racionalna struktura aktivnosti i deterministički sistem ponašanja, organizacija uopće mora se povezati sa samoupravljanjem u njegovu »prirodnom« obliku kao spontanitetu i pokretu. Stoga je temeljno za teoriju i praksu kako da elementi spontanog kolektivnog ponašanja ne razbiju racionalnu strukturu. Ali, ostaje dilema u kojoj mjeri institucionalizacija kolektivnog ponašanja uništava njegov izvorni spontanitet. Autor se opredjeljuje za pristup sa stajališta utjecaja, a praktički to znači koncept organizacijskih promjena u skladu sa zahtjevima za redistribuciju moći. To ne znači potpuno negiranje formalno-institucionalne razine (bliže neoklasičnom pristupu). Prije svake željene akcije, spoznaja uzroka stanja presudna je za njezin ishod, te odatle i pitanje o sadašnjoj strukturi društvene moći i o tome što je reproducira.

Oligarhijsku strukturu moći nalazimo kako u radnoj organizaciji tako i u predstavničkim tijelima, te se općeniti uvid u stvarno stanje odnosi gotovo na cijelo društvo. Dok je poliarhijska distribucija moći tek blago zamjetna, demokratska ne postoji. Autor u objašnjenju njezinih uzroka koristi dvije osnovne hipoteze. Prva se odnosi na osobne osobine rukovodilaca — autoritativnost, popularnost, znanje i vještina — koje imaju ograničavajuće značenje, dok je druga hipoteza o položaju u grupi kao formalnoj, neformalnoj i realnoj strukturi

prihvatljivija. Unutar toga najvažnije izvore moći čine informacije i komuniciranje političko-administrativnom sferom, neformalno vodstvo i ključni položaji u sistemu aktivnosti. Rješenje Zupanov ne vidi toliko u zamjeni »imperativne« »kontraktualno-tržišnom« vlašću koliko u razgraničenju dvaju sistema — radnog i socijalnog — od kojih jedan čak i uz oligarhijsku strukturu moći može na osnovi sprege s drugim dati poliarhijsku (ravnomjernu) distribuciju na razini radne organizacije (supersistema). U prilog tome autor razvija novu hipotezu o autonomnoj kolektivnoj akciji kao osnovi redistribucije moći.

Određenu pažnju autor posvećuje i pitanju ne zbiva li se u nas postupna transformacija poduzeća u asocijaciju. U smislu socioorganizacijskog sistema, to znači prijelaz s bezlične povezanosti uloga i funkcija, gdje je pojedinac objekt koji je samo formalno-pravno slobodan u slobodno pristupanje, udruživanje i svjesno prihvaćanje ciljeva te subjekta aktivnosti. Tzv. segmentarna asocijacija kao unifikacionalna (ili oligofunkcionalna) za zadovoljavanje određenih potreba s razvijenom administrativnom strukturom i podjelom uloga može biti realna podloga ostvarenja veće efikasnosti u korištenju ljudskih resursa i kolektivnih ideala kroz humanizam i demokratičnost. Na to se nadovezuje i pitanje o razgraničenju upravljanja i rukovođenja. A to znači da treba dovesti u sklad formalno-logičku i socijalnu koordinaciju uz autonomni razvoj samoupravljanja-upravljanja. U tome treba biti razlika naše i zapadne profesionalne uprave, jer ona mora biti u funkciji već prethodno određenih kolektivnih ciljeva, a ne obrnuto.

Nakon teorijskih razmatranja u trećem dijelu slijede empirijska istraživanja o distribuciji utjecaja i moći te odgovornosti u jugoslavenskim radnim organizacijama. Koristeći iskustva dvaju američkih istraživača, G. Smitha i A. Tannenbauma, o grafikonu utjecaja što su ga primijenili u svojim istraživanjima na primjeru organizacije u SAD, Zupanov će anketom napraviti slično, ispitujući radnike s Radničkog sveučilišta u Zagrebu. Rezultati pokazuju da je idealna distribucija u raskoraku sa

stvarnom te da su rukovodioci poduzeća najutjecajnija grupa. Zanimljivo je da su ti isti rukovodioci spremni »odreći se dijela moći (sagledano prema idealnoj distribuciji, dok u američkim istraživanjima to nije slučaj), a radnici su na grafikonu u najvećem raskoraku. Ispitnici teže da se moć većine grupa poveća, a samo one s najvećom moći smanji, ali se pritom ipak zalažu za »više« organizacije, što znači da anarhija nije poželjna. Međutim, zaključci nisu da bi rukovodioci trebali imati manje moći; naprotiv usporedo s povećanjem moći ostalih grupa u kolektivu u vidu poliarhijske distribucije treba povećati i moć u lokalnoj zajednici i u cjelokupnom društvu. Drugim riječima, negativna mikro-dimenzija treba se, prije svega, eliminirati istom takvom na makrorazini.

Sličan pristup u pogledu percepcije primijenjen je u anketi o odgovornosti. Stupanj primjene—vjerojatnosti sankcija za disciplinu, odnos prema imovini i obavljanje dužnosti znatno je više ocijenjen kod radnika nego kod rukovodilaca i funkcionera, te je očito da je percepcija bitno ovisna o socijalnoj stratifikaciji. Od »nemoćnog dna«, gdje prima »punitivnu« dimenziju, ona se mijenja na »moćnijem vrhu«, gdje je »benevolentnija«. Odgovornost za kolektivne odluke o proizvodnji i raspodjeli osobnih dohodaka je prema stavovima slušača Više radničke i Visoke privredne škole u Zagrebu niska i među radnicima, rukovodiocima i članovima organa upravljanja, a za investicije nitko ne snosi odgovornost. Idealna percepcija o odgovornosti, za razliku od stvarne, uključuje upravo dimenziju socijalne stratifikacije sadržane u statusu i moći u pozitivnom smislu, što znači da upravo članovi organa samoupravljanja, direktori i rukovodioci radnih jedinica treba da snose veliku odgovornost.

Glavni reprezentanti društvene moći u radnim organizacijama jesu direktori. Prvo su izloženi nalazi o aspektima motiviranosti direktora za njegov položaj. Aspekti s negativnom motivacijskom vrijednošću jesu promjena posla, iz koje može rezultirati rizik u slučaju odstupanja ili neuspjeha, nova radna uloga i uvjeti rada, pri čemu dolazi do izražaja diskontinuitet, nova socijalna kli-

ma, gdje direktor dobiva najveći stvarni utjecaj, ali istovremeno moć postaje »ilegitimna«, a pritom se gubi područje stručne autonomije i stvara nesigurnost ako se prethodni odnosi dovedu u pitanje. Pogotovo je to tipično kad poželjna distribucija odstupa od stvarne, a istovremeno postoji negativni stereotip direktora. Pozitivni aspekti u motivacijskim vrijednostima i opredjeljenjima za natjecanje bili bi u osobnom dohotku koji je veći od stvarnog i aspiracionog stručnjaka, u sigurnosti u poslu i u slučaju promjena, a društvenom statusu direktora, u većoj moći, mogućnosti napredovanja izvan matične struke i poduzeća (politika i neprivredne strukture).

Na pitanje da li se rukovođenje poduzećem profesionalizira mišljenja direktora (o sebi i o kolegama po funkciji) podjednako su podijeljena oko toga da je to posebna, odnosno društveno-politička funkcija. Kod nedirektora samo četvrtina to shvaća kao posebnu funkciju. Zanimljivo je da direktori sebe najviše stavljaju u ulogu izvršnih organa upravljanja, a nedirektori ih vide kao »vođe kolektiva«. Obje grupe ispitanika složne su u tome da bi direktor prvenstveno trebao biti menadžer, a najmanje društveno-politički funkcionar, što svjedoči o »percepcijskoj pobjedi« interesa poduzeća nad društveno-političkim zajednicama. Obje grupe žele direktora kao nosioca rješenja u konfliktnim situacijama, u provođenju novih ideja, a u tome mu pomažu multiplicirane uloge i veze u radnoj organizaciji i izvan nje. Direktori više od nedirektora ističu da imaju premalo kompetencija, ali i to da formalno dodijeljene ovlasti preferiraju pred neformalnim oblicima rada i grupama. Unatoč većoj moći i ugledu direktora, čak i u uvjetima zagarantirane društveno-ekonomske sigurnosti, većina smatra da osobni dohodak u relativnim odnosima nije privlačan za stručnjaka koji dolazi na tu funkciju, a pogotovo kad se uspoređi s radnim uvjetima (duže radno vrijeme, sastanci) i mogućnostima kreativnog rada.

Posljednji dio knjige, »Egalitarizam i ekonomske aspiracije u jugoslavenskom društvu«, čini analiza ove norme. Anketa s otvorenim pitanjima, obavljena nakon

preliminarnih istraživanja sa 1156 ispitanika u deset industrijskih poduzeća, imala je cilj da za različite strate da istovremeno uvid u visine nominalnih i aspirativnih zarada. Pritom je nominalna zarada činila nezavisnu, a aspirativna zavisnu varijablu. Referentni okvir ispitanika koji polazi od nominalne zarade treba je u djelovanju (kao materijalna osnova) na psihološke težnje—aspiracije biti još dodatno objašnjen obilježjima ispitanika koja su ujedno bila i daljnje varijable u istraživanju. To su kvalifikacija (utjecaj na nominalnu zaradu), broj uzdržavanih članova obitelji, odnos tehnološkog i ekonomskog napretka poduzeća i sam egalitaristički stav kao vrednota. Odgovori ispitanika, analizirani logaritamskom funkcijom, pokazuju da relativni željeni porast opada s rastom danih varijabli po grupama ispitanika u pogledu aspirativne zarade (na primjer, nominalne zarade i broja uzdržavanih osoba), iako iznos zarade apsolutno linearno raste. Slično je na primjeru dvaju poduzeća (klasična i moderna tehnologija) kada već nominalne zarade u poduzeću moderne tehnologije znače relativno skromnije (u postotku rasta) željene zarade. Čak i vrijednosna orijentacija u korist socijalne diferencijacije daje odgovore što govore o egalitarizmu kad je u pitanju porast zarade (koji bi ih približio ispitanicima egalitaristički utemeljenih vrednota). Zupanov će zaključiti da egalitarne norme imaju dubok korijen u tzv. implicitnoj kulturi, čine dio motivacijskog ciklusa i čovjek se u slučaju praktičke želje da ih eliminiira susreće s frustracijama jer ih ne može svladati kao prepreku. Istraživanje nakon dvadeset godina, u današnjoj krizi, sigurno bi pokazalo još »zaoštrenije« rezultate i odnose.

Veći dio istraživanja iz šezdesetih godina autor će u nešto drugačijoj formi nastaviti i u sljedećoj dekadi (egalitarizam, samoupravno poduzetništvo i organizacija) i objediniti ih 1977. u zborniku radova *Sociologija i samoupravljanje*. No, činjenica je da je razdoblje znanstveno-istraživačkog rada u Ekonomskom institutu u Zagrebu najplodnija faza autorova rada; tekstovi iz tog razdoblja najkvalitetniji su i najzanimljiviji te predstavljaju pionirski pothvat koji je

ostavio neizbrisiv trag u sociologiji rada. Trajni je autorov doprinos i u metodologiji rada, kao i bogatom sadržaju i rezultatima.

Zlatko Hinšt

Recenzija

UDK 321.74.076.12(497.1)+342.2

Ciril Ribičić - Zdravko Tomac: Usuglašavanje ili nadglasavanje

R.O.G.D. »Zagreb«, Samobor 1986.

Knjiga *Usuglašavanje ili nadglasavanje* nastala je kao rezultat trogodišnjeg rada dvojice autora na *Kritičkoj analizi funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Ambicije Ribičića i Tomca ne svode se, međutim, na prepričavanje i komentiranje *Kritičke analize*. Prema njihovom iskazu, »nastoji se ići dalje — operacionalizirati i razraditi neke načelne prijedloge, otvoriti raspravu o nekim novim prijedlozima, te argumentirano pokazati neosnovanost nekih prijedloga koji se dosta propagiraju i populariziraju iako su objektivno u suprotnosti s usvojenom strategijom i koncepcijom političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i njenim osnovnim vrednotama« (str. 8). Namjera Ribičića i Tomca da napišu vlastito, autorsko djelo, a ne kopiju *Kritičke analize* vidljiva je i kod usporednog prolistavanja ili pažljivog čitanja knjige i navedenog političkog dokumenta, a sadržana je u sustavnom i metodološki utemeljenom pristupu autora istraživačkim problemima. Studija je podijeljena u dva dijela, a koncipirana je tako da su u prvom sistematizirane primjedbe o funkcioniranju političkog sistema koje su izrečene u toku rada na »kritičkoj analizi«, dok se u drugom navode i objašnjavaju prijedlozi promjena. Prvi dio knjige, *I ustavobranitelji i reformatori* sadrži četiri poglavlja: *I. Značajne promjene na istim temeljima*, *II. Kriteriji utvrđivanja promjena u sistemu*, *III.*

Kontinuitet i promjene, *IV. Neutemeljenost optužnice protiv Ustava iz 1974.* U drugom dijelu, *Jedinstvo klasnog i nacionalnog*, prijedlozi promjena, uz prethodnu elaboraciju osnovnih pojmova, sistematizirani su u sedam poglavlja: *I. Udruživanje rada i sredstava, samoupravna integracija, efikasnost i racionalnost sistema*, *II. Mjesna zajednica — državna ili samoupravna*, *III. Ostvarivanje i daljnji razvoj ustavne koncepcije komunne*, *IV. Delegatski skupštinski sistem*, *V. Izbori i kadrovska politika*, *VI. Jugoslavenski federalizam*, *VII. Društveno-političke organizacije*.

Naslov prvog dijela knjige objašnjava i osnovnu poziciju autora u odnosu na podjelu na *reformatore i ustavobranitelje* sistema koja je pratila sudionike u toku rada na *kritičkoj analizi* i u polemikama u vezi s njom. Osnovni pravac koji autori slijede u svim poglavljima označen je na početku knjige pitanjem: što sve treba mijenjati u sistemu i kako ga dalje dograđivati radikalnim promjenama kojima će se otklanjati stvarni uzroci krize i tako širiti perspektive njegova razvoja na temeljnim vrednotama socijalističke revolucije (str. 6). Pristupom koji dominira u cijeloj knjizi autori se opredjeljuju za strategiju radikalnih promjena unutar postojećeg ustavnog sistema, i to demokratskim metodama usuglašavanja i dogovaranja gdje god je to moguće i svrhovito. Zalaganje za promjene unutar sistema razvija se u opreci spram tendencije birokratiziranja političke akcije kojom se oblici organiziranja idealiziraju i proglašavaju samosvrhom, kao da institucionalna preoblikovanja sama po sebi proizvode nove odnose. Kako bi reduciranje političkog sistema na poredak značilo, po autorima, »bacanje koplja u trnje«, upravo je stupanj razrješavanja proturječnosti koja nastaje između potreba za otvaranjem novih prostora (*anticipatorski principi*) i potrebe da se sistem temelji na ostvarljivim postavkama (*princip realiteta*) predstavljao za autore temeljno pitanje s kojim se nosila i *kritička analiza*. Tako i knjiga »vrlo energično odbacuje prijedloge promjena koje nisu u okviru strategije sistema, a vrlo je otvorena prema svim promjenama u

sistemu u okviru iste strategije» (str. 14). Odustajanje od dogme kako je postojeći sistem u redu, što bi značilo da u njega uopće ne treba dirati, i oslobađanje od straha pred nužnim promjenama, ukazuju se kao osnovne predradnje za drugačije promišljanje uzroka stanja u kojem se našao institucionalni pravni poredak i društvo u cjelini,

Odgovarajući na pitanje: »Što je sve u krizi?«, autori se odlučuju za »dubinsku analizu« funkcioniranja političkog sistema. Ne slažući se s mišljenjima da je uzrok krize u samom ustavnom poretku, čime se po autorima nameće nova koncepcija, drukčija od postojeće, Ribičić i Tomac, u slijedu polaznog opredjeljenja, glavnim izvorom krize imenuju neprevladani policentrični etatizam republika i pokrajina. Prema njima, uzrok krize nije u ustavnim institucijama, kao što su npr. samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje, koncept federalizma i politike nacionalnog samoopredjeljenja na radničko-klasnim osnovama; krizu izaziva postojanje dualizma između ustavnog i vanustavnog, neligitimnog sistema koji se temelji na nadglasavanju i uzurpiranju samoupravnih prava, što vodi dominaciji grupnovlasničkih odnosa i tehnobirokratskog monopola u odlučivanju (str. 25). Opredjeljenje za postojeći ustavni poredak i njegova osnovna načela, tvrde autori, ne proizvodi krizu, već neprovođenje te koncepcije i Zakona o udruženom radu. Suglasnost o tome da krizu generira istovremeno postojanje dva sistema, onoga koji je utemeljen na ustavu i vanustavnog, predstavlja minimalnu pretpostavku za dogovor o nužnosti promjena, uz otvorenost za nove prijedloge na tragu ustavne koncepcije. Prvi dio knjige završava navođenjem bitnih preduvjeta za bolje razumijevanje prirode najavljenih promjena, a to su: a) objašnjenje koncepcije sporazumijevanja kao temelja samoupravljanja, b) objašnjenje principa odlučivanja suglasnošću kao regulativnog principa funkcioniranja samoupravnog društva i c) objašnjenje pozitivnih efekata koje donosi odlučivanje konsenzusom i negativnih tendencija širenja konsenzusa na sve oblike odlučivanja.

U drugom, opsežnijem dijelu knjige autori polaze od tvrdnje o stalnom slabljenju utjecaja »relativno udruženog rada« na odlučivanje o temeljnim uvjetima udruživanja rada i sredstava. Ističu se oni prijedlozi kojima se ide na krupne promjene »s ciljem ostvarivanja samoupravnog proizvodnog odnosa, koncepcije udruženog rada, izgrađivanja integralnog samoupravljanja kao efikasnog i racionalnog sistema« (str. 59). Riječ je o dvije skupine promjena; u prvoj su one kojima se ide na preciznije međusobno razgraničenje funkcije samoupravljanja i rukovođenja, dok su u drugoj one kojima se ide na krupne zahvate u zakonsku regulativu o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu, a usmjerene su na jačanje ekonomskih kriterija vrednovanja rada. Provođenje principa reizbornosti i stalne konkurencije za radna mjesta, mogućnost davanja kolektivnog otkaza kada radnici ne izvršavaju radne obaveze i društvene funkcije, davanje većih ovlaštenja vijećima udruženog rada u delegatskom sistemu i sl. znače preventivu, nikako ne i gotove »recepte«, za bolje gospodarenje i odlučivanje.

Usporednom analizom ustavne koncepcije *mjesne zajednice* i postojeće prakse pokazuje se kako ovaj stanični oblik organizacije po mjestu stanovanja i življenja nosi u sebi šarolikost konkretnih rješenja. To se argumentira sadašnjim razvojem iz kojega se vidi da su se mjesne zajednice postupno pretvarale u zasebne cjeline često se suprotstavljajući ostalim, prije svega proizvodnim oblicima organiziranja, kao što je radna organizacija. To je suprotstavljanje samo produbljivalo podvojenost čovjeka na radnika-proizvođača i građanina-stanovnika (str. 75). Autarkičnost u razvoju ilustrirana je podatkom da više od 60 zakonskih akata utvrđuje zadatke mjesnih zajednica o obvezujućim odlukama skupštine općine, SIZ-ova, organa uprave i sl., a taj se broj još povećava. Velike razvojne promjene u strukturi i broju naselja dovele su do toga da oko 1000 sela i zaselaka nestaju u migracijskim procesima koji još uvijek traju. Takav neujednačeni razvoj nametnuo je potrebu mijenjanja nekih odredaba samoupravne koncepcije mje-

snih zajednica, od kojih ovdje navodimo dvije: 1) promjene u sistemu društvenog planiranja i 2) promjene načina odlučivanja u zadovoljavanju i financiranju općih i zajedničkih potreba. Promjenama u sistemu planiranja predviđa se da radnici kao nosioci planiranja odlučuju o jednom broju svojih interesa zajedno sa svim radnim ljudima u mjesnoj zajednici, samoupravno-interesnim i društveno-političkim zajednicama. Dakle, polazi se od toga da »radnici ne mogu stvarno odlučivati o ostvarenom dohotku ako odlučuju samo u okviru osnovne organizacije udruženog rada, nego da moraju upravo sistemom planiranja odlučivati o jednom broju zajedničkih interesa i potreba kako u mjesnoj zajednici tako i u samoupravnoj interesnoj zajednici i u društveno-političkoj zajednici. Sistemom planiranja treba takvo odlučivanje povezati u čvrstu cjelinu«. (str. 81). Ovakav način planiranja omogućuje mjesnoj zajednici da se integrira u cjelinu društvenih odnosa i postane bitan čini-lac u ukupnom funkcioniranju sistema. Kod promjena u načinu zadovoljavanja općih i zajedničkih potreba novost predstavlja kategorija brutto dohotka koja bi trebala postati osnovom drugačijeg odlučivanja. Prema navedenom prijedlogu iz Kritiske analize, zajedničke potrebe zadovoljavale bi se po dva kriterija. Prema prvom bi se zadovoljavale one koje su u funkciji stvaranja nove vrijednosti i povećavanja produktivnosti rada, a prema drugom potrebe koje su u funkciji porasta životnog standarda ljudi i ukupnog razvoja društva. Način zadovoljavanja zajedničkih potreba prema drugom kriteriju standardizirao bi se društvenim dogovorima na razini Federacije.

Osim ovih standarda ispod kojih ne bi trebalo ići predviđeni su i »nestandardni« oblici zadovoljavanja zajedničkih potreba, i to: a) iz sredstava zajedneke potrošnje OOUR-a i radnih zajednica i b) iz osobnih dohodaka i drugih osobnih primanja radnih ljudi i građana u mjesnoj zajednici. U cijelosti gledano, nova koncepcija zasniiva se na tome da se na svim razinama organiziranja preko društveno-političkih zajednica udružuju samo sredstva za opće potrebe i

sredstva za tzv. standardno zadovoljavanje zajedničkih potreba i za ostvarivanje principa solidarnosti. Sredstvima koja prelaze ove standarde raspolagali bi radni ljudi u OOUR-ima i u mjesnim zajednicama. Takvo bi odlučivanje trebalo odigrati motivacijsku ulogu u procesima decentralizacije političkog odlučivanja i samoupravnog sporazumijevanja svih korisnika sredstava koja su izvan ovlasti državnih organa.

U poglavlju o problemima ostvarivanja ustavne koncepcije *komune* autor se na početku suprotstavlja onim kritikama prema kojima negativne tendencije u njezinu razvoju govore u prilog tome kako je ona uzrok »refeudalizacije društva«. Suprotstavljajući se ovim i drugim koncepcijama, kao što su one koje zagovaraju integraciju isključivo preko funkcionalnog povezivanja po privrednim granama i društvenim djelatnostima, Ribičić i Tomac insistiraju da se u traženju novih rješenja i dogradnji komunalnog sistema polazi od Marxovog stava o komuni kao *najzad pronadeno* političkom obliku *ekonomskog oslobađanja rada*. Kriterij ostvarenja ove koncepcije ne nalazi se u terminološkoj razlici (*općina* ili *komuna*), već ga treba tražiti u mogućnosti realiziranja dvostruke prirode komune kao samoupravne i političke zajednice. Kompleksnost komunalnog sistema je, po autorima, u tome što on istodobno predstavlja: 1. oblik organiziranja globalnog društva, 2. oblik organiziranja lokalnog društva radi zadovoljavanja specifičnih interesa i potreba ljudi, 3. oblik samoupravne organizacije na najrazličitijim razinama teritorijalnog zajedništva, 4. oblik političke organizacije u stvaranju lokalne vlasti te 5. oblik posebne organizacije kao društveni podsistem (str. 91).

U poglavljima o delegatskom skupštinskom sistemu i jugoslavenskom federalizmu razrađena je osnovna teza studije, prema kojoj se politički sistem socijalističkog samoupravljanja razvija između dva, međusobno oprečna, principa — usuglašavanja i nadglasavanja. (Ova je proturječnost efektno izražena likovnom opremom naslovne strane knjige: slikom dvaju glazbenih instrumenata, *violine* i *trube*, koji simboliziraju suprotstavljene oblike odlučivanja.) U po-

glavlju o delegatskom sistemu, nakon opsežnog prikaza njegova povijesnog razvoja, navode se različiti prijedlozi o potrebi njegove racionalizacije i efikasnijeg funkcioniranja. Kod toga treba razlikovati prijedloge kojima se dublje zalazi u strukturu delegatskog sistema s ciljem da se npr. ukinu delegacije u OOUR-ima ili da se funkcije delegacija prenesu na radničke savjete, od onih kojima se otvaraju perspektive »slobodnog razvoja delegatskog sistema i produbljivanja delegatskih odnosa« (str. 140). U usvojenim prijedlozima insistira se, među ostalim, na: zaoštavanju uvjeta pod kojima se neki normativni akt može prihvaćati po skraćenom i ubrzanom postupku; na jačanju osnovne funkcije i položaja vijeća udruženog rada, osobito na području odlučivanja o materijalno-ekonomskim odnosima te na radu u odvojenim sjednicama vijeća delegatskih skupština. Prijedlozi se posebno suprotstavljaju praksi pretvaranja društveno-političkih vijeća u tijela opće nadležnosti te pretvaranju informativno-savjetodavnih sjednica izvršno-upravnih organa s političko-poslovnim »strukturama« u glavne oblike faktičkog prihvaćanja političkih i poslovnih odluka te širenju nadležnosti izvršnih i upravnih organa izvan ustavnih ovlaštenja. Nasuprot tome, »sporazumijevanje, usklađivanje stavova, postizanje što većeg stupnja suglasnosti i po mogućnosti potpuni konsenzus morala bi postati prevladavajuća praksa delegatskih skupština« (str. 141). U ovako postavljenoj koncepciji sporazumijevanja i dogovaranja osnovnu ulogu ima ustavna pozicija republike, a ona »predstavlja na osnovu Ustava onu društveno-političku zajednicu koja ima presudnu ulogu i značaj i za reguliranje odnosa u federaciji... Od uspješnosti ostvarivanja samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odgovornosti unutar republike i preuzimanja odgovornosti za zajednički razvoj Jugoslavije na toj osnovi suštinski ovisi i ostvarivanje ustavnog koncepta federacije. Takvu ulogu republike ne može nadoknaditi nikakva neposredna veza između samoupravnih organizacija i saveznih organa« (str. 183).

U prijedlozima se posebno ističe nužnost smanjenja ovlaštenja društveno-po-

litičkih zajednica u ustavne okvire. Mehanizam sporazumijevanja u ustavnom konceptu Federacije ima ulogu regulativnog principa, što republikama i pokrajinama omogućuje da na saveznoj razini ravnopravno i dogovorno odlučuju o delikatnim materijalno-ekonomskim problemima, kao što je npr. odlučivanje o preraspodjeli viška vrijednosti. Princip odlučivanja na osnovi suglasnosti na razini Federacije po mišljenju Ribičića i Tomca nije moguće identificirati pravom veta, što kritičari sistema usuglašavanja često navode kada se zalažu za klasično većinskog odlučivanje, a pravo glasa pojedinih republika i pokrajina proglašavaju diktatom manjine. To što se usuglašavanje ne može izjednačiti s vetom ne znači da u postojećoj praksi ne dolazi do nenačelnog međusobnog uvjetovanja kod prihvaćanja odluka »druge strane«. Stoga se podržava prijedlog iz *Kritičke analize* da se načelo odlučivanja konsenzusom ograniči samo na temeljna, ustavno utvrđena ekonomska pitanja.

Poglavlje o izborima i kadrovskoj politici stavljeno je u kontekst iz koje ga je vidljivo značenje ove problematike za funkcioniranje delegatske osnove, kao i to da bez odgovarajućeg angažiranja »subjektivnog faktora nema niti uspješnosti u provođenju delegatskog sistema. (U posljednjem, sedmom poglavlju, gdje se raspravlja o ulozi društveno-političkih organizacija, autori ističu da je ta problematika ostala nedovoljno razrađena u završnom dokumentu *Kritičke analize*, na razini općih konstatacija, umjesto da bude operacionalizirana konkretnim i mobilizirajućim sadržajem.) Kada je riječ o izbornoj i kadrovskoj politici, posebna pažnja javnosti usmjerenja je na funkcioniranje principa kolektivnog odlučivanja i odgovornosti. Da bi kolektivno odlučivanje i kolektivna odgovornost postali temeljima demokratizacije kadrovske politike i izbornog sistema, osim isticanja značenja *promjenljivog delegata* u knjizi se, na tragu *kritičke analize*, predlažu i druga rješenja realizacijom kojih bi se trebala povećati efikasnost odlučivanja na svim razinama organiziranja. Tako se, među ostalim, predviđa pojednostavljenje izbora i opoziva delegata i delegacija i sužavanje

kruga osoba s posebnim ovlaštenjima, koje, sukladno članu 493. Zakona o udruženom radu ne mogu biti birane u delegaciju OOUR-a. Osobito se ističe značenje vertikalne rotacije i ostvarivanja načela prema kojemu obavljanje samoupravnih i drugih javnih funkcija ne može nikome biti stalna profesija. Otvorene kadrovske liste ističu se kao konkretan prilog zaoštavanja principa odgovornosti i uključivanja cjelokupnog biračkog tijela u proces kreiranja osnovnih procesa demokratskog odlučivanja, što je dijelom ostvareno u prvoj fazi sadašnjih, četvrtih po redu delegatskih izbora.

Knjiga *Usuglašavanje ili nadglasavanje* pojavila se u pravom trenutku jer znanstveno utemeljeno raspravlja o dilemama i problemima koji su u *kritičkoj analizi*, kao prvenstveno političkom dokumentu, taksativno nabrojani. U obliku različitih stavova i mišljenja o aktualnoj društvenoj situaciji u nas ova je studija dobrodošla kao mogući katalizator za usmjeravanje široko započete rasprave o funkcioniranju političkog sistema prema onim rješenjima koja obavećavaju proboj iz sadašnje krize. Osnovno usmjerenje kojim su se autori kretali zajednički radeći na knjizi je izraženo u uvjerenju da obrana ustavnog sistema nije isto što i obrana statusa quo te da se revolucionarnost mjeri radikalnošću promjena u postojećoj praksi jednako kao i promjenama ustavnih normi. Autorima je uspio pokušaj kombiniranja i međusobnog prožimanja teoretskog promišljanja rezultata dnevnog političkog angažiranja i aktivnog odnošenja prema svim otvorenim problemima funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, no upravo zbog toga autentičnog izraza, koji karakterizira cijelu knjigu, nisu se mogla izbjeći neka opća mjesta i ponavljanja. Angažiranim i kritički opredijeljenim odnosom prema cjelini političkog sistema, koji je po nama trebao biti kompletiran i posebnim poglavljem o koncepciji samoupravnog interesnog organiziranja, djelomice obrađenog u raspravi o mjesnoj zajednici, C. Ribičić i Z. Tomac dali su kolektivnu studiju, čega inače nema previše u našoj politologijskoj znanstvenoj produkciji. U njoj su autori, ne naruša-

vajući ujednačenost zajedničkog pristupa, dali iznijansirane priloge u onim područjima kojima su se sami više bavili, tako, npr., C. Ribičić u poglavlju o delegatskom skupštinskom sistemu, a Z. Tomac u poglavlju o mjesnoj zajednici. Na kraju vrijedi istaknuti da knjigu, koja je tiskana u — za naše izdavačke prilike — rekordnom roku od mjesec dana prati instruktivan predgovor H. Pozderca.

Zoran Žugić

Prikaz

UDK 331.061 + 331.021.863 (094) + 338.2 (4971.1) + 340.13

Jakša Barbić:

Organizacija udruženog rada u pravnom prometu

Informator, Zagreb 1986.

Jugoslavenski pravni sistem izuzetno je bogat pravnim normama i drugim regulacijama s kojima je definiran položaj i određeno ponašanje privrednih subjekata kad djeluju u nacionalnom i međunarodnom privrednom prostoru. Može se reći da nema ni jednog područja ekonomskih aktivnosti koje nije pokriveno odgovarajućim normama, kao što ima i mnogo pravnih norma bez životnog efekta i svedenih na goli formalizam.

Ovdje je nebitno da li je tu riječ o zakonskim propisima, društvenim dogovorima ili samoupravnim sporazumima, bitan je njihov kvalitet, kao što je bitno i pitanje u kojem se stupnju pravnim normama osigurava djelatno ispoljavanje proizvodnih činilaca u različitim pravcima, kad proizvodnjom i prodajom roba i usluga osiguravaju materijalni i dohodovni status proizvođača i drugih društvenih pripadnika.

Iz toga slijedi da je od izuzetne važnosti, ne samo za pravnike već i za druge stručnjake, dobro poznavanje pravnog režima djelovanja organizacija udruženog rada u pravnom prometu. Ka-

ko je tu izravna veza između ekonomske aktivnosti i pravne norme, poznavanje ove norme potrebno je i ekonomistima koji djeluju u datom ekonomskom prostoru. U tome je i razlog našeg interesa za ovu knjigu.

Knjiga o kojoj je riječ namijenjena je također studentima pravnih fakulteta i drugih fakulteta na kojima se izučava materija privrednog prava. Ona, dakle, ima svoju užu i širu zadaću i specifičnu metodologiju, što omogućava prihvaćanje njenih sadržaja i stručnjacima koji s pravom nemaju bliže veze. Knjiga je podijeljena na jedanaest poglavlja: *Institucionalni oblici udruženog rada; Organizacija udruženog rada; Poslovna zajednica; Radna zajednica za obavljanje poslova od zajedničkog interesa; Djelovanje organizacija udruženog rada; Tvrtka (firma) i naziv organizacija udruženog rada; Sjedište organizacija udruženog rada; Nastupanje organizacija udruženog rada u pravnom prometu; Odgovornost organizacija udruženog rada u pravnom prometu; Odgovornost organizacija udruženog rada za obaveze; Zastupanje organizacija udruženog rada i Sudski registar.* Opremljena je stvarnim kazalom od nekoliko stotina pojmova čiji se sadržaj interpretira.

Iskaz o djelovanju privrednih subjekata u našem pravnom prometu Barbić počinje kratkim uvodom, kojim je u osnovnim obrisima prikazan razvoj i pravni status privrednih organizacija od rata naovamo, kroz razvojne etape kako ih susrećemo u običajnim periodizacijama jugoslavenskog privrednog razvoja. Nakon toga slijedi analiza institucionalnih oblika udruživanja rada prema važećim propisima, dakle prema Ustavu i Zakonu o udruženom radu, iz koje se izvode četiri osnovna tipa organiziranja. Prvo je tip osnovnih, radnih i složenih organizacija rada. Drugi se odnosi na organizacije udruženog rada poljoprivrednika i drugih radnih ljudi kad obavljaju privredne djelatnosti kao zanimanje. U trećem su tipu oblici udruživanja samih organizacija udruženog rada, dok su u četvrtoj grupi različite zajednice. Kod ove podjele Barbić ostavlja po strani institucionalne oblike udruživanja rada i predstava osnovnih organizacija udru-

ženog rada sa svrhom stjecanja zajedničkog dohotka, jer za to po njegovu mišljenju ima valjanih razloga. Naime, kod takvog udruživanja nema potrebu za stvaranjem novog institucionalnog oblika udruženog rada, budući se ta aktivnost može međusobno urediti posebnim samoupravnim sporazumom. Isto tako, Barbić smatra da ni oblike udruživanja kojih je svrha unapređivanje djelatnosti i koordinacija aktivnosti (privredne komore, zadružni savezi, udruženja banaka, zajednice osiguranja i sl.) u ovu podjelu ne bi trebalo »gurati«.

Slično kao što je praksa i u drugim suvremenim privredama, naš je pravni sistem otvoren za primjenu načela autonomnog reguliranja pravnih odnosa u privredi. To načelo, međutim, u različitim sistemima ima različite predznake. Svugdje je ono dati okvir za ponašanje, ali negdje s maksimumom dokle se može ići, dok je drugdje s minimumom koji se mora poštivati. Naš sistem privrednog prava karakteriziraju upravo nastojanja da se autonomna ponašanja privrednih subjekata dopuštaju u dovezima kojima su ograničenja dali ustav, zakoni i podzakonski akti, te civilizacijske i specifično društveno-ekonomske tekovine morala. U tom smislu i ugovorno ponašanje subjekata pod režimom je datih restrikcija koje je pravni poredak socijalističkog samoupravljanja uspostavio.

U knjizi je izuzetna pažnja poklonjena osnovnoj organizaciji udruženog rada i njezinu djelovanju. Zaista je točna tvrdnja da osnovna organizacija udruženog rada s pravno-ekonomskog stajališta u našem privrednom sistemu ima središnje mjesto. To se posebno vidi po ustavnom određenju dohotka kao središnje motivacijske i razvojne kategorije, koji je bez obzira na oblike samoupravnog organiziranja uvijek izvorni prihod osnovne organizacije. Ova tvrdnja ima uporište u ustavnom opredjeljenju po kojem radnici imaju neotuđivo pravo da radeći na društvenim sredstvima za proizvodnju upravljaju vlastitim radom i uvjetima rada i pravo da odlučuju o rezultatima rada, bez obzira na to o kojim se višim oblicima organiziranja radi i kakva je samoupravna integracija udruženog rada. Međutim, drugo je pita-

nje u kojem je stupnju ovo ustavno opredjeljenje realizirano u praksi, jer svi ekonomski parametri pokazuju da to nije tako i da o dohotku mnogo više odlučuju i na dohodak utječu faktori izvan rada.

Međutim, dobro je ove činjenice koje nam Barbić navodi imati na umu koje se raspravlja o organizacijama udruženog rada, osobito sada kad se naše društvo ponovno nalazi pred različitim pritiscima, koji pod firmom efikasnosti sistema nastoje izmijeniti ustavni položaj radnika i njihova neotuđiva prava ponovno prenijeti na različite strukture i nove centre moći. Poznavajući našeg privrednog sistema istodobno ovi sadržaji pokazuju koliki je raskorak u našem privrednom sistemu između pravne norme i realnih procesa i ako je istina da ekonomska teorija ide šumom, a praksa drumom, onda je također istina da to vrijedi i za pravnu normu, napose u sistemima koji »misle« da se život može normirati.

Barbić ne zapada u tu zamku, svjestan je dosega pravne norme i zbog toga se ne zadržava samo na tumačenju i elaboraciji njezinih ustavnih postulata. Svagdje gdje smatra potrebnim kritički se odnosi prema normi, pa nam zato istovremeno prezentira i bogatstvo sudske prakse, koja je mora se priznati, znatno bliža konkretnim privrednim sadržajima.

Plijeni našu pažnju Barbićevo nastojanje da iskaže sve pravno-privredne aspekte djelovanja organizacija udruženog rada. Isto su tako vrijedni pažnje njegove opservacije i razgraničenja između organizacija udruženog rada, radne zajednice i osnovnih organizacija udruženih rada, naročito stoga što se je u privredno-političkoj praksi upravo oko razgraničenja njihovih nadležnosti sapekla gusta mreža interesnog manipuliranja nesagledivih razmjera.

U ovoj su knjizi i drugi sadržaji koji nam daju izuzetan pregled pravnog položaja organizacija udruženog rada u pravnom prometu. Po svim osnovnim oznakama, ovo je knjiga s područja prava i nekom se na prvi pogled može činiti da nema nikakve neposredne veze s ekonomijom ili, još bliže, s ekonomskom politikom. Kvalitet ove knjige s

tog aspekta dokazuje činjenica da je u relativno kratkom vremenu doživjela tri izdanja, što je za naše prilike neuobičajeno. Međutim, njeni se dosezi ne iscrpljuju u pravu, mnogi su njeni sadržaji u doticaju s ekonomijom, pa je stoga njihovo upoznavanje od izuzetne koristi i za ekonomiste, napose za one koji se pobliže bave problemima jugoslavenskog privrednog sistema. Stoga vjerujemo da će ona pomoći u obogaćivanju njihovih spoznaja novim elementima, bez kojih se ne može voditi konkretna politika u jugoslavenskom privrednom prostoru.

Vlatko Mileta

Recenzija

UDK 141.82 + 316.32 + 329.15 + 321.74
(438)

Adam Schaff:

Komunistički pokret na raspuću

Globus, Zagreb 1985.

Shvativši kriznim sadašnji trenutak komunističkog pokreta, a istovremeno se našavši neposrednim svjedokom događaja u kojima se opće karakteristike te krize prelamaju u ekstremnom obliku i gdje je socijalistički sistem podvrgnut ništenju od strane — po mišljenju autora — imanentnih mu entropijskih sila, poljski marksist Adam Schaff, pobuđen upravo naznačenim motivima, objelodanjuje spis u kojem, interpretacijski zahvaćajući dio Marxove teorijske ostavštine i suočavajući je s morfologijom i dinamikom realiteta što joj hoće biti materijaliziranom potvrdom, pokušava zahvatiti i rekonstruirati uzroke teškoća u kojima se komunistički pokret nalazi i utvrditi da li je on u posjedu teorijske i političke (društvom posredovane) moći da svoj emancipatorski potencijal realizira.

Sadržaj se studije logički oblikuje na taj način da se tematski okrug naznačen u uvodu razvodi po odjeljcima na opće

razmatranje problema socijalizma, zatim na analizu posebnih njegovih i za funkcioniranje modela presudnih elemenata, da bi se, nakon predočenja, u svjetlu izvršenih analiza osvjetešenih mogućnosti i pravaca aktivnosti koje komunistički pokret može poduzeti, došlo do epiloškog finala u kojemu se osvojeni teorijski stavovi situiraju i koncentriraju u posebne empirijske entitete NR Poljske.

U uvodnom dijelu spisa autor formulira dvije izlazišne teze svojih promišljanja: prvo, mišljenje da će »u nadolazećih dvadesetak godina u visokoindustrializiranim zemljama neizbježno doći do društveno-političkih promjena socijalističkog karaktera«, drugo, teza da se »komunistički pokret danas nalazi u krizi, što njegovu aktivnu ulogu u okviru tog općeg razvojnog trenda u najmanju ruku otežava« (str. 1). Elaboracija prvoformulirane teze počinje uvidom u uznapredovali i sve ubrzaniji proces automatizacije koji velik dio radnoaktivnog stanovništva čini suvišnim, odstranjuje s radnih mjesta, i time generira strukturalnu nezaposlenost masovnih razmjera. Mikroprocesor i na njemu zasnovana tehnologija učinit će automatizaciju potpunom. Ona će obuhvatiti i uslužne djelatnosti, eliminirajući time mogućnost prelaska viška radne snage iz produkcije u taj odjeljak društvenog rada. Čak se ni niskom cijenom živog rada zemalja trećeg svijeta, budući da je u pitanju ireverzibilan proces koji se na sve višem stupnju obnavlja, neće moći izbjeći progresiji konstantnog i uklanjanju varijabilnog dijela kapitala, nužnim posljedicama koje proizvodi automatizacija. Uslijed nemogućnosti samoreprodukcije kapitala unutar vlastitih zadanih okvira nužno će, bilo jednokratnim podržavljenjem svega vlasništva ili postepenim mjerama intervenirajuće države (koje će do istoga rezultata dovesti), uslijediti promjene socijalističkog karaktera. Međutim, energija naraslih potencija, koja svakim danom sve potpunije definira revolucionarnost situacije i objektivno sili izmjeni ekonomske formacije društva, susreće se s komunističkim pokretom koji ne korespondira datoj historijskoj prilici i koji stoga ne može biti akter suoblikovanja karaktera

promjene, još manje onaj koji bi joj bitno mogao odrediti smjer. Kriza komunističkog pokreta očitava se, s jedne strane, u postojanju različitih, međusobno oponirajućih programa, a s druge strane, promatrajući ustanovljene modele socijalizma (koje autor sve supsumira pod objedinjujući genus proximum »realni socijalizam«, kao disfunkcija svih podsistema globalnog sistema socijalizma. Razlog je ovakvog izvitoperenja sistema nepostojanje objektivnih pretpostavki njegove izgradnje. Smjer razmatranja koji se ovim postavkama otvara vodi analizi strukture sistema, odnosno prethodnom zadatku utvrđivanja objektivne osnove pojavljivanja upravo takve strukture, što će biti predmetom prvog odjeljka, naslovljenog »Uz otuđenje revolucije«.

Demonstraciji sadržaja prema upravo zadanim koordinatama prethodi semantičko izoštrjenje pojmova »revolucije« naspram »evolucije«, te »socijalne« naspram »političke« revolucije, pri kojoj se rekonstrukciji ne događaju bitne teorijske inovacije. Tako se revolucija definira kao prekid kontinuiteta evolutivnih promjena, pridaju joj se atributi totalnosti i radikalnosti kvalitativne promjene cjelokupnosti društvenog života. Socijalna revolucija definira se kao promjena ekonomskog sistema, odnosno ekonomske društvene formacije, dok je politička revolucija jednaka promjeni političkog sistema. Konačno, određuje se značenje i pojmu »socijalizam«, pri čemu pojam pokriva dva koegzistirajuća značenja diferencirana sintagmama »socijalizam u užem smislu« (socijalistička ekonomska društvena formacija) i »socijalizam u širem smislu« (cjelokupnost sistema, jedinstvo baze i nadgradnje) Ovo dvostruko definiranje pojma »socijalizam« tvori nerazrješivo proturječje unutar kojega se isti globalni sistemi jednom ispostavljaju kao socijalistički (»Pa radi se upravo o tome da to jest socijalizam, danas u svijetu jedini egzistirajući model socijalizma« str. 4), a drugi put kao oni koji to nisu (»I zbog toga današnje uvjete, s njihovim neizbježno deformiranim društveno-političkim sistemom, ne smijemo identificirati sa socijalizmom« str. 127). Definiranje »Socijalizma u užem smislu« vodi po-

rijeklo iz autorova razumijevanja Predgovora za *Prilog kritici političke ekonomije* i kani zasnovati legitimacijsku osnovu atributa »socijalistički« sistemima kojima on danas prileži. No, budući je intencija komunističkog pokreta izvorno marksističke provenijencije nužno upućena obuhvatu i humaniziranju cjeline zbilje, poreci postojećih socijalizama pokazuju se naspram ovog uvjeta neofornljenima. U ovoj tezi implicirano je pitanje njihovoj ekonomskoj formaciji odgovarajuće nadgradnje, a ona, po mišljenju autora, mora realizirati drukčiji tip međuljudskih odnosa od onoga što je na djelu (socijalizam u širem smislu). Pri tome puko htijenje ne može supstituirati nedostatak objektivnih pretpostavki (ekonomskog razvoja, kulturnog razvoja u najširem smislu). Ovaj nedostatak, nuždom dinamike zbivanja poretka koji hoće napredovati njemu uprkos, uzrok je pojavi koju Schaff naziva »mirna kontrarevolucija«. Ona je »proces mirnog proždiranja revolucije putem masa, što svoj izraz nalazi u tome da ona poprma bitne crte koje su u proturječju s izvorno namjeravanima« (str. 39.), te je način na koji se zbiva otuđenje revolucije. Genetička rekonstrukcija u ocrtu pokazuje da su snage mobilizirane u borbi protiv starog režima bile samo snage negacije, jer »iz borbe protiv stare moći nipošto ne slijedi automatska podrška novoj moći« (str. 41). Nepostojanje podrške izoliralo je partiju koja, u cilju održanja novoustanovljenog poretka, mora pribjeći i fizičkom nasilju koje se pretvara u teror. Prisizanje u društvo postaje sveobuhvatno pa je na djelu totalno podržavanje društva. Svaka demokratska forma konstitucije općega biva negirana. U kontekstu upravo opisanog slijeda zbivanja, umećući stav historijskog fatalizma koji kažnjava svaki akt autonomne volje, autor, proturječeći vlastitim metodskim postulatima (protivljenje »fetišizmu« i »tiraniji« riječi), izriče dogmatski formuliranu pouku o osebujujnoj osveti »kojom se Marx iz svoga goba osvećuje onima koji su postali nevjerni njegovom mišljenju« (str. 47). Ovakvim je svojim iskazom Schaff okamenio vlastitim interpretacijskim obuhvatom primljenoga Marxa i deducirao ga kao apsolut svemu

empirijskom, dakle upravo opozvao sve Marxove metodske zadase. No, valja reći da je ovo »obogotvorenje« Marxa ipak iznimkom a ne paradigmatom autorova pristupa teoriji i praksi komunističkog pokreta.

Pokazavši kako dolazi do otuđenja revolucije, u razmatranjima što slijede, autor će nas sučeliti s nosećim elementom strukture poretka koji je rezultatom toga otuđenja, birokracijom. Poglavlje posvećeno odnosu birokracije i socijalizma pokušava dokazati neophodnost postojanja i čak proširenje sfera djelatnosti birokracije u socijalizmu (birokracije u smislu Weberove racionalne organizacije aparata činovnika, agenata posebne djelatnosti u sklopu društvene podjele rada), a kritizirati onu njezinu formu saobraznu značenju pojma kako se ona koristi u okviru terminologije Marxove teorije, u kojem određenju ona nosi negativna obilježja otuđene moći izvan društva. U takvoj se pervertiranoj funkciji birokracija i pojavljuje u modelima socijalizma koji su se izgradili na neadekvatnim pretpostavkama i time dezavuirali ideju o socijalizmu kao čovjekovu rodnu biću primjerenu staništu (upravo joj se suprotstavili navještanjem mogućnosti nove revolucije zbog pojave nove vladajuće klase; princip vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, smatra autor, ne može se u novim uvjetima rabiti kao kriterij razlikovanja klase, pa ovu novu povijesnu tvorbu, nastalu razlikovanjem, npr. na temelju političke moći, naziva »nekom vrsti« vladajuće klase). U cilju predusretanja degeneracije birokracije autor predlaže: 1. strukturni zahvat podjele vlasti; 2. politički, radikalno shvaćeno, partijski pluralizam (razlozi raslojenog socijalnog supstrata, razlozi podijeljenosti klase koja vrši diktaturu, razlozi kontrole); 3. izbornost, opozivost, rotacija, kontrola putem kritike; 4. izgradnja društvenog samoupravljanja. U kontekstu rasprave o birokraciji, akceptiranjem teze o njenoj nužnosti i svrsishodnosti u novom poretku, izbija pitanje o njezinu domašaju, te, u istom tematskom sklopu, pitanje o kompatibilnosti državne birokracije i samoupravljanja. Shodno uvriježenu postupku, u cijelom toku rasprave i termin »samoupravljanje« po-

dvrgava se semantičkom razjašnjenju, odnosno definiciji pojma. Prema autoru, termin se koristi u dva značenja. Jednom je riječ o decentralizaciji moći, a u drugom slučaju o odricanju od birokratske moći, o »prenošenju vlasti odlučivanja iz nadležstva na građane (str. 80). Samoupravljanje u drugom značenju Schaff smatra maštarijom utopijskog socijalizma primjerenom utopijskim koncepcijama oblika organiziranja društva (falansterije, komune itd.). Nasuprot ovome, značenje koje on pridaje tom pojmu koncentrira se u tezi o variranju neposrednog odlučivanja i indirektno metode samoupravljanja (gdje je riječ o odlučujućoj ingerenciji izabranih stručnih ljudi u određenim oblastima života, a uloga zainteresiranih je ona zajedničke kontrole) u političkom odnošenju koje je odstranilo jednopartijski sistem, staljiniski organiziranu vladajuću partiju, potiskivanje javnog mnjenja i ograničavanje građanskih prava i slobode. Iz razloga koji proizlaze iz prethodnih razmatranja nada se izvjesnom nemogućnošću ustanovljavanja takvih načela u današnjim socijalizmima jer bi ono, smatra autor, značilo njihovo samoukidanje.

Treći dio spisa tematski se usredotočuje na seciranje partijske birokracije kao mjesta koncentracije najveće moći i vlasti, segmenta koji čini vrh sveukupne birokratske hijerarhije i svojom regulativnom i oblikovanom moći ukida svaku autonomiju društva. Uzrok je takvome događanju, uz one koji proizlaze iz strukture sistema i specifičnih povijesnih okolnosti njegova nastajanja, u protezanju koncepcije Lenjinove partije »novog tipa« (čiji se sukus sažima terminom demokratski centralizam) u njoj potpuno neprimjeren (definiran pozicijom partije na vlasti) kontekst. Usto, dok je Lenjin svoju skicu partije, i shodno tome razumijevanje demokratskog centralizma, artikulirao u smislu uvažavanja oba konstituenta te sintagme, Staljin je izvršio smaknuća principa demokracije, a proveo apsolutizaciju principa centralizma. Ovo je deformirano nasljeđe, poduprto »kongitivnom disonancom« (odrediti se može psihološki krutošću, rigidnošću, konačno, petrificiranošću stava) donijelo na svijet

oblik partije koje smo danas, imputiranoj u sve socijalizme, svjedoci. Dakle, na djelu je posvemašnje otuđenje partije s jedne i društvena shizofrenija izazvana njezinim dvostrukim likom (jednim, u vladajućoj ideologiji, drugim, zbiljskim i djelatnim, a proklamiranom suprotnim) s druge strane. U ovakvoj situaciji komunističke partije na vlasti morale bi bitno izmijeniti svoj organizacijski konstrukt i time pokušati zadobiti dosad im uskraćenu i samo pod pritiskom sile hinjenu podršku.

U sljedećem, preposljednjem odjeljku predmetom postaju pitanja građanskih sloboda i ljudskih prava, zorni pokazatelji, smatra autor, radikalno poništenog subjektiviteta svih jedinica društva. Kako je već prethodnim ustanovljeno, komunistički se pokret, bez obzira na namjere svojih idejnih nosilaca, morao svinuti pred silom uzrokovanja objektivnog ustrojstva u vrijeme revolucije zatečenih prilika. One su, ne nudeći druge alternative doli odstupanja s vlasti, imperativno nalagale specifičan, Marxovim i Engelsovim konceptima suprotan, oblik države proletarijata kao vladajuće klase, relativno trajnog karaktera, diktaturu proletarijata koja se nediferencirano primjenjuje ne samo prema neprijateljima nego i prema pristašama. Schaffova teza o drugaćijem nacrtu provođenja diktature proletarijata glavno argumentacijsko uporište nalazi u Engelsovu stavu o demokratskoj republici kao obliku diktature proletarijata (što uključuje miran prijelaz u socijalizam takmičenjem u parlamentu), nasuprot onom njezinom obliku koji danas postoji institucionalno stabiliziran u porecima realnog socijalizma, a djelo je lenjinske tradicije. Reafirmacija, po autorovu mišljenju, izvorno marksističkog stava o diktaturi proletarijata, neophodan je teorijski preduvjet ostvarenja ideala socijalističke političke formacije, socijalističke demokracije kao bitni poretka u kojem izborenja, samo formalno živuća u normativnom sistemu, postaju sadržajem zbivanja zbilje, a slobode se i prava aktualiziraju u svoj svojoj punini koju im podaruje nova organizacija života.

»Što činiti«, naslov je posljednjeg odjeljka kojemu je cilj sugeriranje napu-

taka komunističkom pokretu za izlaz iz krize i realizaciju programa obnove, kako se on nadaže iz prethodnih autorovih razmatranja. S obzirom na opseg mogućnosti promjene, razlikuju se pri tome sistemi u kojima je komunistička partija na vlasti od onih u kojima je u opoziciji. U prvima je polje mogućnosti veoma reducirano i dopušta samo postepene reforme indirektnim putem kroz stalni prirast ekonomskog blagostanja. Komunistički pokret druge grupe (ujedinjen terminom »evrokomunizam«) u mogućnosti je realizirati kvalitetno drugačiji model socijalizma. Samorazumijevanjem osvještene kao marksističke, odrekavši se postulata lenjinske recepcije Marxove teorije (koncept diktature proletarijata, partije »novog tipa«), uključivši u svoj program ideje političkog pluralizma i nepovredivosti građanskih i ljudskih prava i sloboda, ove partije osvojile su teorijsko-praktičko stajalište s kojega je moguće prvi put i zbiljski domašiti Gramscijevu izvedbu vodeće uloge komunističke partije kao moralno-političke hegemonije (koja ozbiljuje osnovni zahtjev podrške). Završit će autor instruiranje podupiranjem politike evrokomunizma, kako je upravo prezentirana, jer je upravo zona distribucije njezina utjecaja područje preporoda komunističkog pokreta, rodno mjesto genuino socijalističkog plana preobrazbe totaliteta zbilje.

Epilog spisa koncentrirana je genetička rekonstrukcija i modelski prikaz socijalističkog poretka Poljske, methodski sačinjeni susretanjem izbornih teorijskih stavova s njenim empirijskim tkivom, u sistemu koji prisvaja sve oznake idealtipskog paradigmatkog modela stečenog teorijskim dijelom spisa, a s druge strane pokazuje njemu posebite crte, sistematizirane sintagmom »poljski sindrom«, koje ga čine jedinstvenim, te su razlog i uporište njegova izričitog tematiziranja. Prije no što će tome tematiziranju pristupiti, autor sistematizira sve refleksije poljskih događaja, nastojeći ih pročitati od eksplancijskih pogrešaka, na tri različite interpretacijske skupine. Njih čine: 1. mišljenja za koja poljski događaji navješćuju početak kraja komunizma; 2. mišljenja po kojima su oni kontrarevolucija potaknuta im-

perijalističkim kapitalizmom; 3. ona koja ih smatraju okretom ka demokratskom socijalizmu. Dok se prve dvije grupe interpretacija otklanjaju kao optike ideologijske sužene svijesti, treći se stav, zapadne ljevice, predusreće argumentom izostanka konsenzusa (u slučaju Poljske ne samo nedostatak podrške nego i mnogobrojne reakcije izričitog protivljenja), što vodi zaključku da se izvojevali mogu jedino modifikacije u okviru modela, a sistem sačuvati samo zaštićen dosadašnjim institucionalnim rješenjima. U slijedu analize koja je usredotočena na samu Poljsku ekspliciraju se tri glavna »grijeha« koja su bitno odredila poljske događaje: 1. uvođenje socijalizma uz nedostatak objektivnih i subjektivnih uvjeta (što se sabire u uskraćenoj podršci); 2. zanemarena društvena psihologija (grubo ignorirana posebnost bića nacije, odnosno, preciznije, društvenog karaktera njezinih pripadnika); 3. otudnjenje partije (uslijed nedostatka podrške partija mora sebe učiniti jakom nasuprot društva koje joj nije sklonu, to pokušava nekritičkim omasovljenjem koje, međutim, nju oslabljuje i razgrađuje; ove se procese nije neutraliziralo osnaženjem ideološkog jezgra partije, te je ona postala još nesposobnijom da korektivno regulira realitet i, suprotno tome, pridonijela radikalizaciji njegove objektivno uslovljene poremećene putanje). Zaključivši uzroke, autor će još deskripcijom iznijeti elemente krize (ekonomski slom, unutarpartijsku krizu, nastanak radničke klase kao »klase za sebe«, prijetecu društvenu anarhiju), stvorivši tako pretpostavke na kojima će razviti moguće pravce kretanja poretka kojima analizirano zbivanje utire put. Konstanta je, autor smatra, svemu što se može zbiti spoznaja o tome da će poljska država i društvo u bitnome svoga ustrojstva ostati onakvima kakvima su i bili. Njome uspostavljena redukcija mogućnosti otvara izvjesnima tri »scenarija« što se kao alternative stanja i procesa u koje Poljska ima ući u sljedećem razdoblju Schaffovom analizom oformljuju: 1. put privredne reforme, 2. uvođenje ratnog stanja, 3. intervencija vojnih snaga istočnog bloka. Period što je uslijedio, a ovim je iskazima (izloženim 1981. godine) htio biti anticipiran, verificirao je

valjanost provedenih istraživačkih postupaka i ispostavio značenje projekcije u budućnost kao njihova integralnog dijela.

Studija Adama Schaffa relevantan je doprinos misli koja stremi artikulaciji zajednice iz obzora komunističke alternative, te spis bez sumnje vrijedan kritičkog suočenja s različitim dosad izrečenim i već etabliranim a na isti predmet upućenim iskazima u zajedničkom naporu promicanja prakse što se, u pokušaju da aktivira dinamiku koji leži u svijetu, na marksizam naslanja.

Gordan Demark

Recenzija

UDK 336.7+336.71/77

Dieter Suhr/Hugo
Godschalk:

Optimale Liquidität

Fritz Knapp Verlag, Frankfurt/M 1986.

Dieter Suhr je profesor javnog prava, filozofije prava i pravne informatike na sveučilištu u Augsburgu. Uz radove iz navedenih oblasti Suhr se, potaknut svojom djelatnošću člana bavarskog Ustavnog suda, posljednjih godina bavi i monetarizmom. Iz te oblasti 1984. objavio je knjigu pod naslovom *Geld ohne Mehrwert (Novac bez viška vrijednosti)*, a ove je godine u suradnji s Nizozemcem Hugom Godschalkom, čija je započeta studija posvećena pitanjima *Novčanog poretka u kompjutorskoj eri* objavio studiju *Optimalna likvidnost*. Kod istog izdavača (Fritz Knapp) Godschalk je upravo objavio studiju *Computergeld (Kompjutorski novac)*. Po stavovima koje zastupaju, oba autora pripadaju širem »teoretskom servisu« njemačke Socijaldemokratske stranke (SPD). Njihova radikalna kritika suvremenog reganovskog monetarizma pre-rasta u veoma oštru kritiku kapitalizma generalno, pa je za naše stručnjake od prvorazrednog interesa kako se teoret-

ski artikulira suvremena kritika informacijski transformiranog kapitalizma, i to od autora koji se izričito ograđuju od Marxa i njegove kritike kapitalizma. Dieter Suhr, kao vodeća ličnost ovog autorskog tandema, gradi svoju kritiku suvremenog monetarizma na reinterpretaciji Gesellovih i Keynesovih teorija novca te s tih pozicija kritizira i Marxovu radnu teoriju vrijednosti. Kritiku Marxove radne teorije vrijednosti, naime njegovu teoriju prema kojoj se višak vrijednosti proizvodi u kapitalistički organiziranom proizvodnom procesu, Suhr odbacuje argumentima teorije likvidnosti. U svojoj prvoj knjizi *Novac bez viška vrijednosti* Suhr rehabilitira Prudhonov monetarizam i distributivni socijalizam, zastupajući tezu da je kapitalistički sistem proizvodnje zasnovan na sistemu unovčavanja likviditeta, kao i na svim spekulativnim mogućnostima koje počivaju na likvidnosti kao svojstvu novca. Dakako, ova vrsta polemike s Marxom koja ga reducira na pukog teoretičara radne teorije vrijednosti, suprotstavljajući joj monetarističku teoriju vrijednosti koju zatim želi lišiti njezina imanentnog sadržaja naime uputstva za proizvodnju viška vrijednosti, nije teoretski dokraja precizna. Naime, Marxova radna teorija vrijednosti funkcionira isključivo unutar robnog modela i taj je model središnji problem cjelokupne Marxove takozvane ekonomske teorije. Suhr preskače analizu robnog modela, dapače on ga prešutno posve zadržava u cjelini njegove sistemske razgranatosti te unutar nje ga želi novac lišiti njegove funkcije istiskivanja viška vrijednosti kroz unovčavanje likvidnosti. Konsekvencija takvog stava je pregledna. Žele se ublažiti prevelike socijalne nejednakosti u nacionalnim i internacionalnim razmjerima, želi se kroz optimalnu snabdjevenost privrede novcem pospješiti privredni rast i smanjiti nezaposlenost te na posljetku prijedlog zavređuje punu pažnju jer bez velikih futurističkih fraza nastoji u okviru postojećih robnih struktura malim koracima popravljati položaj i privrede i zaposlenog stanovništva, i to preraspodjelom društvenog proizvoda.

Druga knjiga *Optimalna likvidnost*, o kojoj je ovdje zapravo riječ, značajna

je za našeg stručnjaka po još jednoj posve drugačijoj odlici. U toj je knjizi istraživanje u oblasti monetarnog sistema današnjice dozrelo do *pilotskog projekta* koji je moguće isprobati na razini zbiljskih kreditno-novčarskih odnosa. Time znanstveno istraživanje prerasta granice teoretskog raspravljanja i postaje izravni zahvat u društvene odnose. Globalno društvo pošteđeno je, doduše, svih rizika takvog eksperimenta, ali uspije li on na eksperimentalnom uzorku jedne lokalne banke i njenih privrednih komitenata, može se sa znatno manjim rizikom proširiti na cjelokupne privredne grane pa naposljetku i na narodnu privredu u cjelini.

Svoju teoriju optimalne likvidnosti nazivaju njeni autori Suhr i Godschalk *Oekonomia Augustana*, prema imenu grada u kojem je ponikla (današnji Augsburg). U najkraćim crtama ta ekonomija augustana izgleda ovako. Novac služi kao sredstvo razmjene i kao računska jedinica. Kao što ulje olakšava rad motora tako novac olakšava privredne transakcije. Stoga je ispravno snabdijevanje narodne privrede novčanom likvidnošću pitanje ekonomskog preživljavanja. U suvremenim ekonomskim sistemima ovu zadaću izvršavaju poslovne i državne banke. Postavlja se pitanje da li likvidnost koju bankarski sistem pruža cjelokupnom procesu ekonomske razmjene funkcionira optimalno? Nakon iscrpnog istraživanja autori dolaze do zaključka da današnja monetarna likvidnost do te mjere iskrivljava i oštećuje tržišne mehanizme i ekonomsku ravnotežu narodne privrede da nastaju sudbonosni eksterni efekti i dalekosežne pogrešne investicije. Znakovi opće nestašice likvidnosti mogu se posvuda promatrati: brige s likvidnošću i opadajući moral otplate dugova u poduzećima; porast kaznenih kamata bez realnih ekonomskih mjera prevladavanja tog stanja; porast državnog duga te opterećenost javnih ekonomskih subjekata visokim kamatama; dobrovoljno vraćanje klirinškim poslovima u nacionalnim i međunarodnim trgovačkim poslovima (kompenzacijski poslovi, barter-klubovi); val financijskih inovacija na tržištima kapitala i novca; teško prevla-

diva kriza dugova na svjetskoj razini... već se govori o »kamatnoj katastrofi«.

Autori nastoje oko rekonstrukcije novčanog poretka kako bi on pružao optimalno snabdijevanje privrede likvidnim sredstvima. Oni uzimaju ozbiljno Keynesovu spoznaju da su kamate cijena koju davalac zajma traži za vremensko odstupanje monetarne likvidnosti i koju uzimalac kredita mora otplatiti. Oni s teorijom likvidnosti pokazuju da su postojeći troškovi kapitala u biti troškovi likviditeta uvjetovani monetarnim transakcijama koji, suprotno ekonomskoj funkciji, ostaju visjeti kod dužnika čak i onda ako on kupljenu likvidnost odstupi nekom trećem. Ovakovo likviditetno i kreditno-tehničko cijepanje koristi i troškova suprotno je temeljnom načelu tržišne privrede: *tko ima korist, treba snositi i troškove*. Studija donosi značajne dopune i popavke novijih teorija novca. Ona završava s upotrebljivim praktičkim konceptom privrede koja je ekonomski optimalno snabdjevena s likvidnošću i kreditima posredstvom poslovnih banaka. Time studija ne pridonoši samo značajan prilog diskusiji o teoriji novca, već potiče proces stvaranja kreditnih pilotskih projekata za optimalno snabdijevanje privrede likvidnošću.

U kojoj je mjeri Suhrova *ekonomija augustana* zanimljiva za nas mimo posve znanstvenog i teoretskog interesa koji svakako pobuđuje, ostaje otvoreno pitanje. Naš ekonomski život ne zbiva se nezavisno o specifičnim uvjetima našeg političkog života, stoga naše privredne teškoće ne možemo rješavati isključivo ekonomskim zahvatima kako to u biti predlaže Suhr za svoju zemlju. Pa ipak ukoliko i naša ekonomska politika želi biti uspješna, ona mora poznavati suvremene zakonitosti ekonomije kao i bitne varijante unutar kojih se može odvijati suvremeni ekonomski život. Svojom studijom Suhr svjedoči o potencijalima suvremene ekonomije kao istraživačke znanosti koja može proizvesti upotrebljive modele za uspješno odvijanje ekonomskog života u uvjetima kompjutorizacije novčanog prometa. Budući da »Politička misao« u ovom broju (2) donosi i prijevod Suhrove studije *Pravedan novac*, te kako postoje

mogućnosti da se prevede i njegova knjiga *Novac bez viška vrijednosti*, za očekivati je da njegove pregnantno izrečene teze izazovu u nas živiji interes za otvorena pitanja i mogućnosti suvremenog monetarizma.

Davor Rodin

Prikaz

UDK 141.319.8

Erich Rothacker: *Filozofska antropologija*

»Veselin Masleša«, Sarajevo 1985.

Potreba za utemeljenjem filozofske antropologije kao zasebne znanstvene grane javila se potkraj devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća. Razlozi su tome u činjenici da je čovjek u minulim vjekovima ipak ostao sam sebi nepoznanica, pa je stoga bilo nužno pristupiti zasnivanju jedne filozofske discipline koja se u cijelosti bavi istraživanjem čovjeka. U naznačenom razdoblju pojavile su se različite orijentacije filozofske antropologije, ali njezivo pravo utemeljenje podudara se s pojavom Maxa Schelera, Arnolda Gehlena i Helmuta Plessnera. Ovi mislioci, uvelike su utjecali na razvoj moderne misli o čovjeku: pod njihovim je utjecajem nastalo više radova. Među takve spada i rad *Ericha Rothackera* (1888—1965), koji je nastao kao rezultat njegove višegodišnje sveučilišne, predavačke djelatnosti, a da nije bio prepušten zaboravu zaslužni su njegovi učenici Wilhelm Perpeet i Jürgen Schmandt. Sastoji se iz 26 predavanja. Tematski se može razdijeliti na metodološke probleme i na utvrđivanje razlika između čovjeka i životinje, s posebnim razmatranjem čovjekova odnosa spram okoline. Djelo je s njemačkog preveo Slobodan Novakov, a *Pogovor* s bio-bibliografskom bilješkom napisao je vrstan poznavalac ove problematike, sarajevski profesor Abdulah Saračević.

Iz metodičkih razloga Rothacker polazi od pojmovne problematike, nastojeći iz povijesti filozofije izvući najznačajnije definicije/određenja čovjeka (Platon, Aristotel, Fichte, Nietzsche, Schopenhauer i dr.). U izboru se oslanja na djelo V. Sombarta *Vom Menschen* (1938). Smisao ovog metodičkog postupka je u nakani uputa na više izvorišta »... aspekata i gledišta s kojih se promatra jedna te ista tema — čovjek...« (str. 15) te u namjeri da se ovi aspekti saberu u filozofskoj antropologiji, unutar koje se postavlja središnje pitanje ovog rada: o razlici između čovjeka i životinje.

Propitivanje počinje Schelerovom filozofskom antropologijom, u kojoj autor nastoji oko analize »gradualnih razlika« i bio-psihičkog svijeta. Smatra da ne postoji samo gradualna već i kvalitativna razlika, jer čovjek pojeduje jezik. Rezultat je u potvrdi Maxa Schelera, da je značajna razlika između čovjeka i životinje u tome što je čovjek duh, i što je središte duha ličnost. Posebnost duha iskazuje se u aktima *ideiranja*.

S istraživanjem razlika nastavlja unutar biološko/filozofske antropologije, oslanjajući se na prethodna istraživanja karakterističnih osobina ranog čovjeka. Osnovna osobina je u tome što čovjek, za razliku od svih vrsta, može sačinjati oruđe, kao instrument svojeg djelovanja. U ovaj krug djelatnosti ulazi i uporaba oruđa radi postizanja svrhe djelatnosti. Oruđa/instrumenti samo nadomještaju čovjekove nedostatke; to je njihova antropologijska funkcija. U ranom razdoblju, u praskozorju ljudske povijesti, čovjek je obilježen radom, govorom, tehnikom. Radna djelatnost služi »održanju života cjeline« (str. 43).

Novija istraživanja o biološkoj poziciji čovjeka razmatra kroz Bolkovu, Portmannovu, Gehlenovu i Klagesovu biološko/filozofsku antropologiju. U Bolkovoj antropologiji obrađuje pojmove specijalizacije i retardacije, dok u Portmannovoj govori o razlici »između onih sisara koji ostaju u gnijezdu i onih koji bježe iz gnijezda« (str. 47). Čovjek spada u »međuoblike«. Nešto više prostora zauzima Gehlenova filozofska antropologija, u kojoj se osvrće na tezu o čo-

vjeku kao biću nedostatka i djelovanja. Posebno mjesto zauzima kategorija rasterećenja. Na kraju slijedi usporedba sa Schelerom. Kod Klagesa, zaustavlja se na njegovoj tvrdnji da se razlika između čovjeka i životinje očituje u čovjekovoj sposobnosti crtanja, odnosno predstavljanja doživljenih utisaka, o čemu svjedoče arhaične kulture u obliku crteža na zidovima spilja.

Odnos čovjeka prema okolini izražen je u njegovoj tezi da: »čovjek ima distanciju i okolinu, on, usprkos svoje sposobnosti da stvari opredmeti i usprkos svoga oslobođenja od poriva, živi u nekoj okolini« (str. 75). Ovako postavljen problem nužno potrebuje dokazivanje postavljene teze, što autor i čini u nastavku knjige.

Čovjek nije naprosto uronjen u okolinu, on se kao biće djelovanja aktivno odnosi spram nje, mijenja je, prilagođava svojim potrebama i praktički »tumači svoj svijet.« Tumačenje svijeta posredovano je jezikom, pomoću kojega se izražavaju doživljaji, vanjski dojmovi. U tom smislu on može objasniti svoju sliku svijeta. Jezik se pojavljuje kao »neposredni simptom slike svijeta«, dok je njegovo bogatstvo »zbirka artikulisanih doživljaja«. Slika svijeta očitljiva je tek u »jezičnom blagu« (str. 103), odnosno u specijaliziranim strukovnjačkim i staleškim jezicima. Jezično blago sadrži u sebi sačuvanu povijesnost i tek pomoću njega ona može biti izreciva i prepoznatljiva. Zato on kazuje o povijesnim oblikovanjima, među koje spada i jezik, i o objektiviranim formama života koje su posredovane njime, koje su forme (institucije) unutar kojih se odvijaju pojedinačne egzistencije. Jezik sadrži mitske i racionalne dijelove (str. 115). Mitsko i racionalno u jezičnom blagu jedne nacije spoznatljivo je u književnosti i znanosti. Na kraju ovog dijela slijedi zaključak da je »slika svijeta — slika okoline« (str. 123), i da je čovjek biće distancije. »Distancija označava popredmećenje, znači postvarenje«. Životinja nema distancije, i u tome je osnovna razlika između nje i čovjeka. Distancija je i »razmaknutost«, »slobodan prostor pogleda«. »Čovjek mora prevladati uskoću da bi uopšte postao, on mora da izađe iz animalne uskoće u ono slo-

bodnije, u šire, u pregledno [A. M.], u izazovno — i tako nastaje distancija« (str. 138). Čovjek je vezan za okolinu, ali ne u onom smislu kao što je to slučaj sa životinjom. Pod okolinom autor podrazumijeva neku situaciju: »Situacija = okolina« (str. 159). Čovjekovo mišao i djelatno odnošenje zbiva se u konkretnim situacijama za koje je vezan. On ima sposobnost podražaja na situacije, a sama ga životnost pomoću djelovanja tjera da uvijek bude u nekoj situaciji/okolini. To je specifičnost vezanosti u Rothackerovoj interpretaciji.

Takvo tretiranje problema samo se na izgled razlikuje od doprinosa Arnolda Gehlena. Za sve upućenije u filozofsku antropologiju, ova knjiga predstavlja interpretaciju već izraženih stavova. Jasno, to nije njezina loša strana, jer uvijek može poslužiti kao dopunska literatura izvornicima iz filozofske antropologije. U odnosu na izvornike autor je napravio izvjestan pomak ka kulturnoj antropologiji, zbog iscrpnog tumačenja jezika u otkrivanju i objašnjava vanju slike svijeta i u nastajanju ljudske kulture, kao međe koja razdvaja čovjekov svijet od životinjskoga.

Andelko Milardović

Recenzija

UDK 17+17:32+32.01

Karl-Otto Apel, Dietrich
Böhler und Karlheinz Rebel
(Hg.)

Funkkolleg: Praktische
Philosophie/Ethik,
Studentexte

Bd. 1—3, Baltz Vlg.,
Weinheim und Basel 1984.

U tri sveska enciklopedijskog formata objavljena su predavanja nekih od poznatijih nemačkih teoretičara koja su održana na radiju. Svrha ovakvih

predavanja je da se slušaocima omogućiti celovit i elementarni uvid u neku oblast i potpomogne samostalno savladavanje građe. Za autore koji imaju jasnu i razvijenu poziciju ovo je dobra prilika da slušaocu/čitaocu ponude uvod u neki problem pod određenim misaonim pretpostavkama, tj u određenom horizontu.

Teme ovih predavanja se kreću između mogućnosti utemeljenja praktičkog uma i etičko-praktičkih svakidašnjih pitanja. Teme su obrađene u 29 posebnih poglavlja, a svako poglavljje je pripremio (najčešće) jedan autor. Svaki čas ili poglavljje su raščlanjeni na: pitanja koja treba elaborirati pre časa, kratko razjašnjenje osnovnih pojmova, kratka objašnjenja uz imena najznačajnijih autora koji se u tom predavanju pominju, strukturu predavanja, tekst predavanja i pitanja na koja čitalac/slušalac treba sâm da odgovori nakon predavanja. Najviše predavanja premio je K.-O. Apel (ukupno 6), zatim D. Böhler i O. Höffe (po 4), M. Riedel, R. Spaemann i W. Kuhlmann (po 3), H. Ebeling, I. Fetscher, H. P. Schmidt, E. Denninger, K. Nusser (po 1) te Buck/Böhler zajednički jedno. Iako su autori, kako se i iz popisa može videti, veoma različitih orijentacija — od protestantskih teologa različitih orijentacija do konstruktivista, neoliberala, socijalista i zastupnika komunikativne teorije — ton celom projektu ipak daje pokušaj povezivanja komunikativne teorije sa liberalnijom verzijom kritike ideologije.

Zašto su se ovi autori okupili oko ovog projekta i pitanja o mogućnosti utemeljenja praktičkog uma? Na to su — kako se ističe i u predgovoru — bili potaknuti svakidašnjim svetoživotnim pitanjima. Neposredan movens su višestruka ugrožavanja, kojima su ljudi u današnjem svetu izloženi. Četiri od njih su posebno važna: mogućnost uništenja čovečanstva nuklearnim oružjem, ugrožavanje ekosfere, oduzimanje mogućnosti za radnu zaradu uvođenjem novih tehnologija i ugrožavanja nerazvijenih regiona od strane kapitalističke privrede. Ovome bi se mogli dodati i neki drugi aspekti koji projevavaju kroz potopne ređove kao što su sistematski

deficit materijalnih dobara i ljudskih prava i sloboda i sl. Ovi konkretni aspekti ugrožavanja su međutim samo povod za postavljanje načelnog pitanja o mogućnosti praktičkog uma. Ovo »samo povod« ovdje ne treba shvatiti kao »puki povod«, jer zbog samih vidova ugrožavanja svako uzmićanje slobodne ljudske inicijative za stvaranjem potpune kontrole na ključnim punktovima produkcije života može biti nenadoknadivo: čovek nema dve istorije, tako da bi tek u drugoj nastojao da izbegne greške koje je učinio u prvoj. Otuda se svi oblici ugrožavanja, a napose oni koji se već pokazuju kao posebno zaštrnjeni moraju dovesti pod potpunu ljudsku kontrolu čija zadnja misao mora biti slobodan život.

U ovakvoj situaciji kao posebno značajno se nameće pitanje: da li se nužnost humanističkih inicijativa može utemeljiti na najvišim ravnima apstrakcije? Da li se i argumentativno može pokazati interna nužnost očuvanja onog ljudskog, humanog, slobodnog? Na to pitanje neki od autora ovde nastoje da odgovore tako što diskretnije ili otvorenije nude određeni vrednosni sistem ili sliku sveta, koji su modernizovani i prisposobljeni današnjim teorijskim diskusijama. U tom smislu se mogu shvatiti apeli na ljudski um (što odgovara svetovnoj humanističkoj tradiciji) ili na vrednosti protestantizma. Ali, ono što se očekuje od malocas navedenog pitanja je još višeg nivoa aspiracija: da li se može pokazati *neminovnost* orijentacije na neku vrednost?

Pokušaji da se odgovori na ovo pitanje čine filozofski najzanimljiviji deo ovih materijala. To bi bio slučaj kada bi se neki od principa ukazao kao misaono nužan u tom smislu da se dalje ne može osporavati smisaonom argumentacijom — te bi ga utoliko svi zainteresovani (a to znači: svi ljudi) morali da priznaju. Oko mogućnosti ili nemogućnosti iznalazjenja nekog takvog principa okreće se filozofski najznačajniji deo ovih priloga. Otuda i u središtu pažnje stoje oni autori, koji su u novijim diskusijama dali najznačajnije priloge u ovom pravcu (npr. Rawls, Kohlberg, Habermas, Apel). Kant je ključna figura za ove probleme iz pe-

rioda nemačke klasike, a Sokrat ako je o grčkoj antici reč. Autori koji argumentuju u prilog neke od mogućnosti da se istakne određeni umni princip iza koga se u argumentaciji dalje ne bi moglo zaći (tj. ići), zapravo zauzimaju stanovište prosvetljenosti u praktičko političkim pitanjima, nastojeći da maksimalno zaštite ideje racionalne demokracije. U ovom pravcu idu npr. Apel, Kuhlmann i D. Böhler. U ovom pravcu ide i Fetscher, samo što se on ne oslanja na internu logiku racionalne argumentacije, već se više drži tekovina prosvetiteljske levice i njenih političkih ideala. Na istom poslu je angažovan i M. Riedel, samo što on ne usvaja ni perspektivu komunikativne teorije ni prosvetiteljske levice, nego hermeneutički pre-rađenu nekonstruktivističku opciju u političkoj filozofiji.

Uporedo sa ovom razvojnom linijom pokušaja da se unaprede univerzalističke i kognitivističke osnove prava, etike i politike u današnjim uslovima mogu se pratiti i pokušaji autora koji prema mogućnosti konsekventnog provođenja ovih oznaka imaju nešto više skepse, za šta je reprezentativan rad O. Höflea. Autori poput Höflea uzimaju u obzir i iskustva utilitarizma i modernih meta-etika i više pažnje posvećuju racionalnoj strani etičko-političkih rasprava nego naporima da se određenim normama ljudski um utemelji u poslednjoj instanci.

Treći svezak — za razliku od prva dva, koji se bave načelnim pitanjima — posvećen je uglavnom pitanjima primene normi na svakidašnje probleme. Njime se na neki način zatvara krug, utoliko što su navedeni autori i bili motivisani nekim od elementarnih ugrožavanja onog ljudskog, što je bilo povod njihovih principijelnih pitanja. Sada se iz perspektive razmišljanja o načelnim problemima opet vraćaju neposrednim životnim problemima. Kao i na apstraktnijoj ravni, i ovde su sugestije različite, od isticanja ljubavi, odgovornosti i saodgovornosti, solidarnosti itd., do zagovarivanja raznih oblika građanskih inicijativa u svrhu rešavanja praktičnih pitanja.

Zbornik je bez sumnje koristan priručnik utoliko što može biti od koristi

kako laicima tako i kvalifikovanim čitaocima. Laicima svesrdno pruža ruku i nudi pomoć u razumevanju nekih od instruktivnijih današnjih teorija u svetlu otvorenih pitanja ljudskog opstanka; stručnjacima je takođe koristan iz više razloga. Zato što nudi jasnu priču o vezi naših teorijskih razmišljanja i praktičnih problema — što u kulturama eksperata često uopšte nije vidljivo — ili zato što autorima konkurentskih teorija omogućava preglednost kada je u pitanju sagledavanje određenih teorijskih pokušaja danas. Konačno, instruktivan je i kao pokušaj aktualiziranja tradicionalnih teorija iz određene perspektive.

Onima koji imaju dovoljno interesa (i novca) mogu se preporučiti i knjige koje prate ovaj projekat. To su dva sveska preliminarne lektire (*Reader zum Funk-Kolleg: Praktische Philosophie/Ethik*) uk kojima su tematski odabrani prilozi starijih i savremenih autora, kao i dve sveske sadržaja samih emisija (rukopisi, razgovori i sl.) pod naslovom *Dialoge*. Sva četiri sveska su objavljena kod Fischera (Frankfurt/M.) u periodu 1980—1984.

Miroslav Prokopijević

Prikaz

UDK 327.01+327.51+355.43:621.039

Radovan Vukadinović:

Nuklearne strategije supersila

August Cesarec, Zagreb 1985.

Prvi dojam koji čovjek izvan politologije (npr. student ili profesor s nekog od fakulteta drugih društvenih i humanističkih znanosti), pod pretpostavkom da nikada nije čuo za autora, stekne kad pročita knjigu »Nuklearne strategije supersila« jest da ga ona na izuzetno podroban ali istodobno i na čitak način temeljito dvostruko informira: prije svega saznaje kako su supersile stvarale atomski monopol, a potom i kako

trenutno stoje stvari u nevjerojatnom vojnom takmičenju između SAD i SSSR-a, koje nesmanjenom žestinom traje pune četiri decenije.

Isto tako, zainteresirani čitalac s inače prosječnim fondom informacija iz te tematike što ih u našim uvjetima (zbog nedostatka temeljne stručne literature) može pokupiti jedino iz novina, također će se vjerojatno prvi put moći suočiti sa zaista suvremenim (politološkim) razmišljanjem, tj. kako se na pravi način trebaju promatrati povijesno-politološke koordinate dosadašnjeg razvoja nuklearnog oružja i njegovog utjecaja na politiku supersila, a da pritom sve to piše jugoslavenski znanstvenik.

S druge strane, svi oni politolozi i vojni publicisti koji su upoznati s ranijim radovima profesora dra Radovana Vukadinovića s Fakulteta političkih nauka u Zagrebu (R. Vukadinović je autor 16 knjiga objavljenih u razdoblju od 1970. do 1985. godine) uočit će da su *Nuklearne strategije supersila* njegovo dosad najbolje djelo s područja međunarodnih političkih odnosa vezanih uz vojni odnos snaga, što je on inače i najavio s prethodne dvije vrlo dobre knjige na tu temu: *Zone bez nuklearnog oružja* (obj. 1979. u biblioteci »Politička misao«) i *Hladni rat i Evropa* (August Cesarec, Zagreb, 1983).

Nuklearne strategije supersila nesumnjivo spadaju u svjetski relevantnu literaturu koja se bavi praćenjem razvoja strategijskog naoružanja SAD i SSSR-a. Naime, sva prethodna istraživanja Vukadinović je proveo na najvišoj mogućoj znanstvenoj razini. Kod nas u Jugoslaviji postoje samo još dva znanstvenika koji se ovom problematikom bave na sličan način: to su Anton Bebler (Ljubljana) i Ejub Kućuk (Beograd) što će reći da se pri pisanju svojih djela i studija koriste isključivo izvornim prvorazrednim materijalima, najčešće proučenim na mjestima gdje se oni istražuju, znanstveno obrađuju i prvobitno objavljuju.

Čini se da je u toj metodi, koja inače producira izvanredne analize, najdalje otišao R. Vukadinović upravo s *Nuklearnim strategijama supersila*. On je osobno boravio na svim institutima za strategijska istraživanja koji kao dr-

žavne institucije ili međunarodne nevladine organizacije nešto znače kako na Zapadu tako i na Istoku. To su: Institut za istraživanje mira u Tampereu, Institut za unapređenje mira i sigurnosne politike u Hamburgu, Institut za strategijske studije u Londonu, Institut za međunarodne odnose u Varšavi, Institut za proučavanje SAD i Kanade u Moskvi, Centar za strategijske studije Sveučilišta Georgetown u Washingtonu, Institut za pitanja sigurnosti Istok-Zapad u New Yorku i RAND korporacija u Santa Monici (California).

U tih osam instituta, gdje samo u istraživačkim timovima djeluje 746 vrhunskih znanstvenika, stručnjaka i intelektualaca nacionalnog i međunarodnog ugleda (Amerikanci ih zovu »trustom mozгова« ili »think tanks«, a Sovjeti »intelektualnim tvornicama u službi države, strategije i nacionalne sigurnosti«), do literature i potrebnih podataka (što Vukadinović posebno ističe u svom predgovoru) moguće je doći na relativno lak i brz način, što naravno, uveliko demistificira uobičajeno mišljenje da takve informacije uvijek moraju biti pod zaštitom oznake »strogo povjerljivo«, »tajno« i sl.

Takva metoda dala je i plodan rezultat: napisana je knjiga koja značajno, čak i slučajnog čitatelja, impresionira prije svega količinom korištene literature. Ona je tako opsežna da bi pojedinačno navođenje svih izvornika povećalo broj stranica knjige od tiskovnih 356 na 400; stoga autor u ukupno 124 bilješke nerijetko spominje i komparira po nekoliko izvora.

Isto tako, uz pregled skraćenica i akronima, koji je za ovu tematiku nužan, knjiga je (što nije bio slučaj u ranijim Vukadinovićevim djelima) odlično ilustrirana s 33 fotografije (većina iz bogate autorove dokumentacije) i vješto ukomponiranim brojnim skicama i tabelama.

Razmišljajući o problemu, Vukadinović je knjigu podijelio na Uvodni dio i šest poglavlja. U *Uvodu* on odmah raspravlja o pojmu strategije (nastao od grčke riječi stratos — »vojska« i ago »vodim«, a veže se uz »tamne strane ljudskog ponašanja i djelovanja«) kao i

o evoluciji strategije, da bi nakon pojašnjenja termina »stratezi«, »strategijske studije«, »moralna neutralnost«, »mir« i »sigurnost«, pokazao kako tek u godinama nakon drugog svjetskog rata dolazi do ozbiljnijeg i organiziranijeg studiranja strategijskog uglavnom koncentriranog u dvije bipolarne suprotstavljene super države: Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Državama.

Autor nadalje primjećuje da je u suvremenoj fazi međunarodnih odnosa strategija veoma važna disciplina »koja ... u naše nuklearno doba ... može pomoći obuzdavanju vojne moći«. Upravo je nuklearno oružje izmijenilo širu strategiju racionalnih političkih odnosa, jer ukoliko moderna civilizacija želi opstati, evidentno je da nuklearno oružje ni u kojem slučaju ne smije biti primijenjeno.

Stoga suvremeni stratezi, djelujući u nesavršenom svijetu, svojim analizama i projekcijama budućeg razvoja mogu dati značajan doprinos boljem razumijevanju glavnih tokova razvoja i pomoći u formuliranju ideja koje će se suočiti sa stanjem u složenim suvremenim međunarodnim odnosima. Imajući na umu da je koegzistencija u doba detanta sedamdesetih godina prvi put prihvaćena i u američko-sovjetskom pregovaranju, drukčijeg izbora u današnjim uvjetima nema osim totalnog uništenja. Vukadinović s pravom ističe, citirajući sovjetskog maršala Šapošnikova, koji opet parafrazira Karla Von Clausewita, da je u uvjetima nuklearnog stabilizeta miroljubiva koegzistencija, a ne rat, produžetak politike drugim sredstvima.

Nakon objašnjenja pojmova i teorijskih razmatranja u *Uvodu*, daljnja poglavlja (»U znaku atomskog monopola«, »U pravcu bilateralnog zastrašivanja«, »Prijetnja masovnom odmazdom«, »Uzajamno osigurano uništenje«, »Od superiornosti do pariteta«, »Na pragu rata zvijezda«) čitaju se kao izuzetno zanimljivo štivo u kojem je potanko opisan američki program stvaranja atomske bombe (tzv. »Projekt Manhattan«) i prva sovjetska nuklearna eksplozija — događaji koji su uz sve preteče tehnološke i vojne posljedice (stvaranje strategijskog arsenala interkontinentalnih balističkih projektila i prenošenje utrke

u svemir) iz temelja promijenili međunarodne odnose i utjecali na revolucioniranje tokova odnosa među najvećim državama, što autor slikovito iskazuje tvrdnjom da je nuklearno oružje »... možda nešto u obliku zločudnog duha puštenog iz boce kojeg je sve teže kontrolirati«.

Knjiga *Nuklearna strategija supersila* spada u red onih naslova koje svako valja pročitati. Ona je jednako korisna i nezaobilazna kako za novinare-početnike na području vanjske politike tako i za sve profesionalne civilne i vojne strukture koje se bave pitanjima nacionalne sigurnosti i obrambenom politikom. Kad je u pitanju sadržaj, on privlači pažnju istim intenzitetom, bez obzira na to da li je riječ o »provjeri ravnoteže snaga u Koreji« (2. pogl.) ili pak o »Evroraketama« i »Strategijskoj sposobnosti SSSR-a i SAD« sredinom osamdesetih godina (6. pogl.).

No, potrebno je izreći i zamjerku izdavaču zbog jedne neprimjerenosti. Knjiga je politički toliko aktualna i »vruća«, a tema suvremena (»strategijska«) da je posve nerazumljiva (vjerojatno urednička) odluka da se publicira u Biblioteci »Vremeplov«, to prije što je u istoj izdavačkoj kući (August Cesarec, Zagreb) prije nekoliko godina pokrenuta i Biblioteka »Suvremene teme«.

Naravno, ono što za naše izdavače možda i nije tako važno, u inozemstvu ima svoju težinu. Upravo najnoviji katalozi nekoliko najvećih i najuglednijih svjetskih instituta za strategijska istraživanja, bilo međunarodnog ili nacionalnog značenja u periodičnom pregledu strane publicistike ubrajaju *Nuklearne strategije supersila* u red »najsuremenijih« knjiga te vrste i struke, a prof. dr. Radovan Vukadinović spomenut je kao jedini jugoslavenski autor (i jedan od rjedih iz nesvrstanog svijeta) koji se problemima međunarodnih političkih odnosa i strategijskih studija bavi »pionirski, kontinuirano i kvalitetno«.

Fran Višnar

Recenzija

UDK 973+908(73)+327(73:100)

*Henry Bemford Parks:**Istorija SAD*

»Rad«, Beograd 1985.

Premda postoji prilično širok interes, ne samo znanstveni, za upoznavanje sa cjelokupnom američkom društvenom zbiljom, kod nas je veoma malo djela posvećenih ovoj danas u svijetu najvećoj vojnoj i ekonomskoj sili, i to posebno što se tiče literature koja tretira povijesni razvoj Sjedinjenih Američkih Država. Stoga će očito knjiga *Istorija SAD* Henryja Bemforda Parksa biti dobro došla da popuni postojeću prazninu te da udovolji širokom krugu čitalaca koji bi željeli da se potanje upoznajaju s nastankom i razvojem SAD, koje su danas po mnogima jedno od najdinamičnijih pa čak i najkontroverznijih društava.

Parksova knjiga *Istorija SAD* veoma analitično, in extenso, daje pregled razvoja Sjedinjenih Država u svim oblastima života — politici, ekonomiji, znanosti, kulturi, religiji i drugim oblastima življenja — bez izuzetaka. Premda je knjiga sastavljena iz tridesetpet poglavlja, mi bismo je za ovaj prikaz mogli podijeliti u dva dijela. U »prvom dijelu«, koji u knjizi završava sa dvadeset četvrtim poglavljem, Parks opisuje vrijeme dok su Sjedinjene Države uglavnom bile okrenute same sebi i vodile su u određenoj mjeri izolacionističku politiku. U ovom dijelu knjige, za razliku od drugog dijela, Parks je, čini se, bio mnogo trezvniji u iznošenju događaja, dok u »drugom dijelu«, u kojem se opisuje nagli zaokret u politici Sjedinjenih Država te one postaju svjetska sila i počinju se sve više zanimati za svjetska zbivanja i Parksova trezvenost postaje slabija te on često pojedine događaje tumači jednostrano i subjektivistički.

Početak knjige započinje sa prilično eruditističkom analizom političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih razloga evronske ekspanzije u Novi svijet, te po-

stupnim osvajanjem sjevernoameričkog kontinenta. Posebno su zanimljivo i vjerno oslikani početni naporci oko stvaranja prvih država na istočnom dijelu kontinenta te njihovo brojno širenje sve dalje na zapad i sukobi s Francuskom i Španjolskom te nastojanja da se oslobode britanskog utjecaja što je dovelo do rata za nezavisnost 1775.

Iako su tokom osvajanja Novog svijeta i postupnog osamostaljivanja anglosaksonska kultura i puritanski duh bili dominantni kod Amerikanaca Parks upozorava da se ona sve više gubila i da se vremenom rađala jedna nova civilizacija i nova nacija, bitno različita od Engleza, odnosno drugih evropskih naroda koji su naseljavali ovo područje. S nastajanjem novog identiteta nastajale su i nove vrijednosti i ideje, naročito u području znanosti, politike, ekonomije i kulture. U razdoblju naseljavanja bogatih a uz to i »slobodnih« prostranstava, nejednakost među ljudima nije bila dominantna crta američkog društva (izuzimajući Crnce kao robove), te stoga je to, po Parksu, i razlog zašto u to vrijeme nije bilo značajnijih socijalnih nemira i pobuna. Za one koji nisu uspjeli na Istoku uvijek je postojala mogućnost da krenu dalje »iza granice« u prostranstva »Divljeg zapada«, te se na taj način u Sjedinjenim Državama i nije mogla stvoriti oštra klasna proturiječnost kakvu poznajemo u Evropi. Neslaganja i proturiječnosti su istina postojali, ali između sjevernih i južnih država po pitanju ropstva, što je kasnije preraslo u građanski rat (1861—1865) koji je završio pobjedom industrijskog Sjevera čime je ne samo ukinuto ropstvo već su i ojačale one snage koje su težile nacionalnom jedinstvu. Inače, treba priznati da je Parks veoma realistično i kritički elaborirao instituciju ropstva u Americi, a zatim ukazao na činjenicu da je i pored stjecanja formalno-pravne slobode Crnac i dalje diskriminiran i izloženo drastično manjim ekonomskim mogućnostima nego bijelac, Nastanak Kju-Klaks klana potvrdio je da još ima znatan dio bijelaca koji se ne mogu pomiriti sa jednakošću i ravnopravnošću crnaca. Na veoma realističan način Parks oslikava i tragediju starosjedilaca Amerike, Indijanaca, prem-

da je to, po našem mišljenju, trebalo još šire i studioznije prezentirati kako bi se dobila još potpunija slika o genocidu nad ovim narodom, zašto se slobodno može reći da je to bio jedan od najvećih zločina mlade Amerike.

U razradi političko-ekonomskih zbivanja Parks naglašava demokratske sklonosti američkog stanovništva i njihovo čvrsto uvjerenje da svi imaju pravo vlasništva bez obzira na društvenu ili vjersku pripadnost. Pioniri ovih demokratskih shvatanja i ideja bili su T. Džeferson, E. Džekson, A. Linkolin i drugi. Politički život se odvijao u znaku dviju stranaka, u osnovi ne bitno suprotstavljenih, demokratske i republikanske, koje svakako nisu stranke, odnosno partije, u onom evropskom smislu ali i danas djeluju u polit. životu Amerike i to aktivirajući se uglavnom pred izbore.

Veoma brz industrijski, tehnološki, kulturni i znanstveni razvitak Sjedinjenih Država za Parksa su od posebnih važnosti za razumijevanje njihove kasnije uloge i položaja u svijetu. Stoga ovim procesima Parks posvećuje više poglavlja u kojima objašnjava dostignuća u različitim područjima znanosti gdje uz mnogobrojne zaslužne izumitelje i pronalazače pominje i »darovite jugoslavenske pronalazače« Tesla i Pupina (str. 424). Uz ovaj industrijski razvoj ide, svakako, i razvoj radničke klase koji je u Sjedinjenim Državama imao specifične oblike što u knjizi nije propušteno da se kaže, a zatim i počeci prvih političkih organiziranja radničke klase i time pojava socijalističke, a kasnije i komunističke partije Sjedinjenih Država. Komunisti su bili izloženi, u pojedinim razdobljima, čak i nemilosrdnim fizičkim uklanjanjima i progonima («makartizam») kada se uglavnom smatralo da su to sovjetski špijuni koji prijete da zaraze Sjedinjene Države crvenom diktaturom.

U »drugom dijelu« »Istorije SAD« moglo bi se reći i završnom dijelu knjige (svega jedanaest poglavlja) u kome se sve više približavamo novijem vremenu Parks je, kao što smo već nagovjestili, opisujući izlazak Sjedinjenih Država na svjetsku političku pozornicu i s tim u vezi njihovo sudjelovanje u mnogim važnim svjetskim događajima, podlegao mnogim površnostima i ne-

preciznostima te ideološkim jednostranostima i subjektivnosti u ocjenjivanju nekih značajnijih događaja posebno na evropskom tlu što se donekle može tumačiti (da ne kažemo opravdati) i njegovom političkom provenijencijom. Npr. on kroz neka svoja razmatranja čini se da pokušava opravdati američki ekspanzionizam, pa kad na jednom mjestu konstatira »nije li se američki narod i previše usredsredio na uživanja u materijalnom blagostanju, zaboravljajući na svoje obaveze prema svetu« (str. 707), očito da on te obveze misli kao u cilju sprječavanja širenja »komunističke diktature«. Pretjerano je, čini se, i Parksovo često svaljivanje krivice za mnoge svjetske probleme i napete situacije na Sovjetski Savez koji se posebno nakon drugog svjetskog rata uzdigao u svjetsku vojnu silu i tako postao glavni ne samo ideološki protivnik Sjedinjenih Država nego i direktna smetnja za njihovo širenje u svijetu. Zatim, neprihvatljivo je izjednačavati komunizam i nacizam na što takođe često nailazimo kad je riječ o ova dva pojma u ideološkom smislu. I u vezi zbivanja u Jugoslaviji i oko nje, kada se tiče važnijih događaja iz novije povijesti ima određenih nepreciznosti koje očito proizlaze iz nedovoljne upoznatosti pisca knjige sa evropskom situacijom pa se na primjer između ostalog govori o atentatu u Sarajevu koga su izvršili slavenski nacionalisti a ne, kako bi trebalo da stoji, da je to izvršila progresivna jugoslavenska nacionalistička omladina u želji da ujedini sve južnoslavenske narode sa Srbijom, ili pak nešto dalje na strani 687. on govori da su Rusi uspostavili komunističku vladu u Jugoslaviji, što je sasvim sigurno pogrešno posebno ako se imaju u vidu avnojevske odluke iz 1943. kad su udareni temelji nove Jugoslavije s kojima ni Rusi u tom trenutku nisu bili oduševljeni s obzirom da su u to vrijeme u Teheranu »velika trojica« imala između ostalog i razgovore po pitanju poslijeratnog uređenja svijeta, pa za Staljina bar u tom trenutku nije odgovarala da mu se predbaci da širi svoju ideologiju na Balkanu i na taj način mu se ospore zahtjevi. Ovo bi bili samo neki od Parksovih propusta i nejasnoća u knjizi koji istina ne umanjuju cjelokup-

nu vrijednost knjige ali zahtijevaju da se na njih kritički osvrnemo. Međutim, ove nedosljednosti i propuste priređivači knjige su riješili kroz objašnjenja u fus-notama što je svakako najbolji način da se upotpune i korigiraju razmatranja nekih događaja iz prošlosti s kojima bi se bilo teško složiti. U ovom je smislu i predgovor ovoj knjizi, koji je napisao prof. dr. Dragoljub R. Živojinović jedan od recenzenata, ukazao između ostalog i na ove slabosti što je svakako od pomoći pri čitanju knjige.

No bez obzira na navedene slabosti knjiga Henrika Bemforda Parksa »Istorija SAD« vrijedan je povijesni pregled rađanja i razvijanja jedne države koja je naročito nakon prvog svjetskog rata stasala u super silu i na ekonomskom i na političkom planu te stoga u svjetskim razmjerima igra veoma značajnu ulogu. Otuda će Parksova knjiga vjerujemo biti značajan doprinos širem upoznavanju i boljem razumijevanju društveno-političke i ekonomske stvarnosti Sjedinjenih Država danas. Dodajmo još na kraju da je knjiga popunjena i vrijednim fotografskim priložima koji veoma dobro dopunjuju tekst, a i prilozi na kraju knjige, kao što su Deklaracija o nezavisnosti i Ustav Sjedinjenih Država te razni statistički podaci o stanovništvu i izabrana bibliografija doprinose vrijednosti knjige.

Miroslav Karlica

Prikaz

UDK 316.77 + 659.3 + 007

J. Mikulowski Pomorski i Zbigniew Necki:

Komunikowanie Skuteczne (Uspješno komuniciranje)

RSW Prasa-Książka Ruch, Krakow 1983.

U ovoj vrijednoj komunikološkoj analizi autori su sa znanstvenog komunikološkog stajališta zahvatili nekoliko najvažnijih problema teorije i prakse jav-

nog komuniciranja, s posebnim osvrtom na socijalističke zemlje i poljsku stvarnost.

Građa je komponirana u šest poglavlja. U uvodnom dijelu je naveden razlog bavljenja problematikom teorije i prakse javnog komuniciranja. U prvom poglavlju provodi se pojmovna analiza uspješnog komuniciranja i s tim u vezi posebno razmatra pojam medija kao i sistem narodnog komuniciranja. Zaključujući ovo poglavlje autori su zaključili da u socijalističkom društvu: mediji moraju biti svima dostupni, jezik medija mora biti u funkciji struke i auditorija, zatim primalac mora imati mogućnost samostalnog izbora informacija, plasirane informacije treba da su funkcionalne i operativne, primaoci moraju svladati jezik medija, ali i mediji treba da se nalaze u funkciji života i potreba primalaca, novi mediji treba da postanu kanali interpersonalnog komuniciranja i, najzad, novi mediji će omogućiti subjekatski položaj građanima i na taj način aktivnije utjecati na neposredne društvene i ekonomske promjene (str. 47-48).

Budući da se proces javnog komuniciranja tek onedavno počelo znanstveno istraživati i da je komunikologija relativno najmlađa društvena znanost, autori su u drugom poglavlju prikazali u glavnim crtama genezu toga istraživanja, navodeći najkarakterističnija dostignuća suvremene komunikologije, posebno u razvijenijim zemljama. S tim u vezi prikazali su osnovne modele sociotehnike (mehaničke, kliničke, intervencijske i ekspertizne) u funkciji javnog komuniciranja i razmjene iskustva. Zaključujući ta razmatranja autori su kritički ustvrdili da »istraživanja masovnog komuniciranja imaju stalan ontološki nedostatak« (str. 68) u smislu svoga dubljeg sociološkog komunikološkog utemeljenja, pa je i to dodatni razlog zašto danas treba serioznije raspravljati o mogućnostima dubljeg analiziranja teorije i prakse javnog komuniciranja.

U trećem se poglavlju analizira konkretan problem sredstava masovnog komuniciranja, i to sa stajališta javnosti. Analizirajući pojam javnosti kojoj masovni mediji služe, autori razlikuju tri njezina osnovna modela: elitaristička

javnost koja se javlja s prosvjetiteljstvom i pojavom literarnih krugova i časopisa, zatim masovni auditorij i pojava sve specijaliziranije javnosti u bliskoj budućnosti (str. 70-74). Opća je karakteristika prvoga tipa javnosti da nju čini uski krug zainteresiranih koji međusobno razmjenjuju mišljenja. Auditorij nastaje u doba pojave sredstava masovnog komuniciranja i predstavlja masu koja prihvaća diseminirane informacije. Treći tip javnosti predstavlja dobrovoljno udruženje građana zasnovano na zajedničkim interesima. Analizirajući taj složeni pojam javnosti, autori ga osvjetljuju i s demografskih, geografskih i društvenih stajališta s obzirom na stanje u Poljskoj. S tim u vezi posebno se ističe i neformalna uloga interpersonalnih veza u sistemu javnog komuniciranja i genezi javnosti kao donekle strukturiranoj dinamičkoj društvenoj skupini koja se orijentira u odnosu prema prirodi, društvu i samoj sebi.

Upravo zbog toga što se danas komunicira više nego ikad do sada u povijesti brojni autori, pa tako i Mikulowski i Necki, postavljaju pitanje o stupnju efikasnosti toga javnog komuniciranja. U četvrtom poglavlju se zato analizira utjecaj masovnog komuniciranja na društvene promjene. Pri tom se konstatira da taj utjecaj nije ni onolik ni onakav kao što uglavnom misle i očekuju oni koji upravljaju novinama, radiom, televizijom i drugim medijima masovne komunikacije, kao što su izdavačka djelatnost, proizvodnja gramofonskih ploča i ostalog informacijskog materijala namijenjenog široj publici. Oni se zato zalažu za afirmaciju komunikologije i serioznijeg istraživanja efekata javnog komuniciranja, jer je to jedini način da se strukturira racionalan i društveno prihvatljiv sistem javnog komuniciranja, za razliku od sadašnjih voluntaristički konstruiranih i nereguliranih sistema koji se uglavnom svode na diseminaciju, bez mogućnosti dobivanja feedbacka i uspostavljanja barem relativne regulacije sa stajališta aksiologije socijalističkog društva i veće efikasnosti.

Usko s tim problemom u vezi je i peto poglavlje u kojem se analizira »čovjek kao primalac«, tj. u kojem se proučava psihostruktura primalaca, njihova

motivacija, fenomen agresivnosti, mogućnost selekcije primljenih informacija. Proučavajući masmedije s tog aspekta primalaca, autori navode kako u polju personalne orijentacije ti mediji imaju višestruku i višeslojnu ulogu, kao: proširivanje znanja i bolje shvaćanje samoga sebe, unapređivanje svoga statusa i društvene afirmacije, redukcija napetosti i ostalih oblika alijenacije, ostvarivanje komunikacijske integracije u manjim i širim primarnim grupama, proširivanje prijateljskih kontakata, proširivanje društvenih spoznaja uopće, jače povezivanje s društvom, narodnom kulturom, širenje znanja i bolje shvaćanje drugih i izgrađivanje racionalnih satisfakcijskih modela za vlastitu regulaciju i autoregulaciju. (Str. 159). Kad je posebno riječ o čovjekovoj agresivnosti i utjecaju medija na suzbijanje, odnosno na jačanje agresivnosti, autori navode da je utjecaj masmedija u tom pogledu različit. Naime, jedni smatraju da se ljudi i omladina preko emitirane agresije ne samo uče agresiji nego se čak obučavaju i u posebnim tehnikama izvodenja agresivnih radnji, drugi, suprotno tome, drže da se gledanjem scena agresivnosti ljudi rasterećuju (to je teorija katarze), dok treći smatraju da agresivni pričuini na ekranima i u emisijama pobuđuju, ali će od psihostrukture i odgoja ovisiti u kojem će stupnju prikazana agresija u sredstvima masmedija djelovati u smislu oponašanja ili rasterećenja, obučavanja za agresiju ili opredjeljivanja protiv nje. Zaključujući ovo poglavlje autori ističu da je »percepcija emitirane vijesti determinirana značenjskim kontekstom primalaca. Taj kontekst zato u maloj mjeri ovisi o intenciji autora vijesti (ili agenciji), a u većoj mjeri ovisi o stupnju raspoloženja primalaca kao i organizaciji spoznajnih shema koje on pokreće u procesu dekodiranja informacije« (str. 183-184).

Budući da je uloga primalaca vrlo važna u konačnoj etapi svakog javnog komuniciranja gdje se plasirana informacija transformira u nove oblike ponašanja, autori u šestom i posljednjem poglavlju ove knjige analiziraju proces uvjeravanja (persuazivnog komuniciranja) u kojem se dijalektički nalaze u interakciji pošiljaoci i primaoci informa-

cija. S tim u vezi se najprije analizira izvor informacija i pošiljalac, zatim način kodiranja (stil i ostale osobine), pa kanal kojim se informacija dostavlja masovnom auditoriju te karakteristike primaoca i procesa dekodiranja diseminiranih informacija i, naposljetku, efekti javnog komuniciranja. S komunikološke točke gledišta, ovo je poglavlje sinteza cijele ove analize i najvredniji dio knjige. U njemu, naime, autori tretiraju problem vjerodostojnosti, istinitosti i objektivnosti informacija, što je danas jedan od najvećih i najtežih problema javnog komuniciranja, posebno kada se prijede s internog na sistem međunarodnog informiranja koje je opterećeno visokim stupnjem ideologizacije — sve do obmane. Autori se zato s pravom zalažu za realizaciju načela istinitosti izvora i informacija, ističući ga na prvo mjesto, jer je to načelo *conditio sine qua non* svakog komuniciranja. Na drugom se mjestu ističu tzv. publicistička načela (kao atraktivnost, zanimljivost, brzina, jasnoća itd.) o kojima također ovisi stupanj efikasnosti javnog komuniciranja, o čemu treba posebno da vode računa novinari i urednici kao i upravljači listova, redakcija i masmedija. Za razliku od diseminirajućeg shvaćanja informacijskog procesa, autori se s pravom zalažu za persuzijsko shvaćanje javnog komuniciranja s bitovskim, mobitovskim i hubitovskim karakteristikama. Mobitovske, »emocionalne informacije su primjeri svake vrste, drastične slike i osnovni stereotipi koji snažno djeluju na primaoca«. Racionalna ili logička informacija je »stvarna informacija koja prikazuje uzročno-posljedične veze kao i veze koje su znanstveno zasnovane« (str. 198). Sva tri tipa informacija imaju, kako ističu autori, uvjeravačke karakteristike, jer utječu na emocionalitet i stupanj interiorizacije — sve do stupnja ovladavanja određenim sistemom ponašanja, što je i konačna svrha svakog persuzivnog komuniciranja. Na osnovi tih karakteristika autori smatraju da je potrebno napustiti staru shemu diseminirajućeg informiranja koje je jednosmjerno i sve više javno komuniciranje prakticira kao dvosmjerni proces u kojem se diskutira, daju razlozi za i protiv, navode pojačanja, objašnjava se i tu-

mači, jer samo takvo persuzivno komuniciranje ima izgleda da u sudionicima javnog komuniciranja stvori mentalne slike kao modele poželjnog racionalnog ponašanja u svim sferama rada, života i društvenih odnosa. Kako, međutim, i o izboru kanala posredovanja informacija umnogome ovisi komunikacijski uspjeh, autori problem kanala analiziraju sa softverskog i hardverskog stajališta, pa ističu da pošiljalac kao i primalac moraju uvijek voditi računa da između sadržaja informacija i kanala bude strukturalna i funkcionalna usklađenost. Ukoliko ona ne postoji, ili je mala, utoliko će izostati i željeni komunikacijski efekt. Sljedeći strukturalni momenat komunikacijskog procesa je primalac sa svojom psihostrukturom koja također djeluje determinatorno na informaciju kao i na njezin efekt. Zato moderatori javnog komuniciranja moraju uzimati u obzir i te psihostrukturne i funkcionalne osobine recipijenata, ako žele da informacijski proces konačno postigne svoju svrhu u smislu oblikovanja poželjnog i racionalnog ponašanja radi uspostavljanja relativne regulacije u svim sferama rada, života i stvaralštva ljudi. Kako naglašavaju autori, »prva selekcija primalaca odvija se na nesvjesnoj razini, druga razina selekcije odnosi se na prihvaćanje tendencija impliciranih u informacijama, a treća se odnosi na pamćenje informacija (bolje se pamtje one informacije koje su u skladu s uvjerenjima primalaca)« (str. 235).

Kada je riječ o spoznavanju efekta komuniciranja, autori naglašavaju da se upravo na tome području razlikuje stari sistem informiranja od suvremenog sistema javnog komuniciranja. Naime, stari sistem je bio nereflektiran i sastojao se u discriminaciji informacija koje je odoka određivala neka elita (bilo politička, tehnomenadžerska ili znanstvena) bez poznavanja stvarnog učinka toga jednosmjernog sistema informiranja. Međutim, s pojavom suvremenih elektroničkih medija omogućena je i dvosmjerna komunikacija a time i dobivanje uvida u efekte komuniciranja (povratna informacija). Komunikologija kao znanost zapravo tek tada i nastaje, jer je ona prvenstveno usmjerena na proučavanje

efekta javnog komuniciranja i na osnovi toga — mogućnosti uspostavljanja relativne (dok ne bude moguća i apsolutna) regulacije komuniciranja. Međutim, autori u ovome poglavju nisu prikazali i metodološki instrumentarij kojim se danas vrše takva povratna istraživanja, i to je nedostatak njihove knjige.

Razmotrimo li knjigu u cijelosti, a napose njezine nalaze i analitičke domete, možemo zaključiti da ona predstavlja vrijedan rad u kojem se promišljaju znanstvene osnove sistema javnog komuniciranja i time razrađuje komunikologija kao znanost o toj praksi međusobne razmjene iskustava (pojedinačnih i grupnih), strukturiranja, dekodiranja i destruiranja informacija (kada one više ne odražavaju objektivnu stvarnost ili ne odgovaraju istinskim potrebama ljudi) te reguliranja cjelokupnog komunikacijskog procesa. U tom je smislu ona poticajna i za nas, jer se naši teoretičari i praktičari javnog komuniciranja mogu upoznati sa suvremenim stremljenjima i dostignućima teorije i prakse javnog komuniciranja koje je osnova samoupravnog socijalističkog društva i bez kojega se ne može zamisliti nijedan dalji korak najprije u razvijanju toga sistema koji je rukovođen Marxovom vizijom o stvaranju asocijacije slobodnih proizvođača.

Mario Plenković

Prikaz

UDK 316.323.6(73)+007+008.2

John Naisbitt:

Megatrendovi

Deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš život

Globus, Zagreb 1985.

Sjedinjene Američke Države ostvarile su u dvjesto godina svog razvoja fantastičan materijalno-tehnički napredak. Od izrazito poljoprivredne, konzer-

vativne i patrijarhalne zajednice bivših engleskih kolonija, SAD prerastaju u najveću industrijsku velesilu modernog kapitalizma u kojoj brz razvoj materijalnih proizvodnih snaga dovodi do dubokih društveno-ekonomskih i političkih promjena.

Prelazak s manualnog rada, koji traje do kraja XVIII stoljeća, na mehanizaciju i mašinsku proizvodnju označio je razdoblje *industrijske revolucije* koja izaziva velike promjene u privrednoj i socijalnoj strukturi buržoaskog društva. Kad je između dva svjetska rata mehanizacija zamijenjena automatizacijom, bio je to početak *znanstveno-tehničke revolucije*.

Dok je tehnička osnova industrijskog prevrata bila mašina alatjika, u znanstveno-tehničkoj revoluciji elektronika i kompjutori postaju tehnička osnovica automatske proizvodnje. U prvom slučaju čovjek je aktivan činilac neposrednog proizvodnog procesa, u drugom su radikalno promijenjeni njegov položaj i moć u proizvodnji materijalnih dobara. Stoga je bitna razlika između automatizacije i mehanizacije u tome što automatizacija razumijeva samoreguliranje i samokontrolu proizvodnog procesa pomoću elektronskih uređaja.

Razvoj znanosti i primjena znanstvenih metoda u tehnologiji i organizaciji proizvodnje počela je otprilike prije 150 godina, a u posljednjih pola stoljeća razvoj znanosti toliko je napredovao da su u današnje vrijeme znanost i znanstvene metode u tehnološkoj primjeni prerasle u novu, prvorazrednu i neposrednu proizvodnu snagu koja postaje odlučujući činilac društvenog života.

Impresivni i izvanredni prodori znanstvenih saznanja i njihova praktična primjena toliko su napredovali da se s pravom ističe kako je *znanost postala vodeća društvena materijalna proizvodna snaga*. Znanstvena otkrića, tehničke i tehnološke inovacije i njihova praktička primjena dobili su, naime, takve razmjere, dubinu i brzinu da u današnje vrijeme počinju procesi koji iz temelja mijenjaju tradicionalnu strukturu proizvodnih snaga društva. Ove spektakularne i radikalne mijene u tehnici i tehnologiji proizvodnje pod utjecajem znanosti te njihova praktična primjena iza-

zavaju takve dalekosežne promjene u procesu materijalne proizvodnje i u proizvodnim snagama da se opravdano govori o dobu *znanstveno-tehničke revolucije*.

Znanstveno-tehnička revolucija počinje stvaranjem tehničkih uvjeta *automatske proizvodnje*, to jest primjenom elektronike i kompjutera koji postaju tehnička podloga automatske proizvodnje. Pojava i upotreba elektroničkih instrumenata i kompjutera i njihova svestrana primjena imaju nesumnjivo revolucionarni karakter, i to ne samo s obzirom na prevrat unutar tehničkih i organizacijskih operacija, tehnologije informacija, metode proizvodnje, upravljanja i kontrole, nego to dalekosežno mijenja i osnovne ljudske djelatnosti, položaj i moć čovjeka u svijetu proizvodnih snaga.

Po ocjeni američkih istraživača i analitičara, Sjedinjene Američke Države potkraj pedesetih godina prelaze iz industrijskog u informatičko društvo, točnije to je početak postindustrijskog društva i informatičke revolucije koja iz temelja mijenja način razmišljanja i shvaćanja svijeta kao i osnovna načela života.

Analizi ovih dalekosežnih promjena i pomaka od industrijske proizvodnje prema osiguranju uslužnih djelatnosti i informacija, kao i novom načinu gledanja na američku budućnost te novom načinu razumijevanja sadašnjosti, John Naisbitt posvećuje knjigu *Megatrendovi, Deset novih smjerova razvoja koji mijenjaju naš život*.

John Naisbitt uz Alvina Tofflera nedvojbeno zauzima najznačajnije mjesto među onim američkim istraživačima i analitičarima koji prate i istražuju ekonomska, društvena i politička zbivanja kao i tehnološke inovacije i utvrđuju promjene u društvenom ponašanju te, na osnovi saznanja do kojih dolaze, daju savjete i konzultacije svojim klijentima, pretežno vodećim korporacijama, nazivajući takav oblik djelovanja »sistemom ranog upozorenja«.

John Naisbitt je osnivač i predsjedavajući Grupe Naisbitt, istraživačkog i savjetodavnog poduzeća koje se bavi i socijalnim predviđanjima.

Analiza i procjena suvremenih zbivanja i promjena koje najavljuje postindustrijsko društvo, eksplicirana u obliku deset novih smjerova koji mijenjaju američki život izložena u ovoj knjizi donijela je Naisbittu golemu popularnost, a sama knjiga postala je bestseller, ne samo u Sjedinjenim Američkim Državama; prevedena je na 17 jezika i prodana u više od pet milijuna primjeraka. »Istina je — kaže Naisbitt — dođe, da se bavim socijalnim predviđanjima, ali u stvari samo pokušavam uvidjeti što se već događa. Ključ je zapravo u razumijevanju sadašnjosti, sadašnjost određuje budućnost.«

Središnja tema knjige su dakle megatrendovi, ili kako autor kaže: »opći obrisi koji će definirati novo društvo«. Autorova je polazna teza da je razumijevanje sadašnjosti najpouzdaniji način predviđanja budućnosti.

Kao efikasan način i pristup analizi američkog društva, Naisbitt i njegovi suradnici koriste metodu analize sadržaja. Podaci prezentirani u knjizi temelje se na analizi sadržaja više od dva milijuna novinskih članaka o lokalnim zbivanjima u gradovima i naseljima širom Sjedinjenih Američkih Država, praćenih u razdoblju od dvanaest godina. Takav pristup omogućio im je da uočavaju, prate i procjenjuju važne događaje, trendove i ponašanja. Rezultati do kojih su došli bili su fascinantni već za njih same, naime, otkrili su da trendovi ili smjerovi koji prestrukturiraju i preoblikuju Ameriku nastaju u »bazi« i da je Amerika društvo koje se razvija »odozdo« naviše.

Rezultate svojih istraživanja Grupa Naisbitt objavljuje četiri puta godišnje u obliku časopisa »Trend Report« i ažurira svakog mjeseca pregledom šest tisuća novinskih listova. Tokom godine održavaju tri puta seminare za korisnike svojih usluga na kojima se raspravlja o novim trendovima i njihovu utjecaju na privredu i život. Dugogodišnji korisnici usluga Grupe Naisbitt su, među ostalima, tvrtke United Technologies, Sears, Ogilvy and Mother, Atlantic Richfield, Edison Electric Institute, Security Pacific National Bank, General Electric, General Motors, Meryll Lynch i ATT. Praćenjem lokalnih zbivanja i ponašanja

u dužem vremenskom razdoblju, po mišljenju autora, dobiva se uvid u ono što se zbiva na nacionalnom planu.

Kao rezultat sintetiziranja ideje o pažljivom praćenju lokalnih događaja, ali i razrade ostalih podataka i informacija što ih je autor u toku posljednjih deset godina prikupio čitajući tekstove dnevnih listova, časopisa ili knjiga te brojnih razgovora koje je vodio s grupama ili pojedincima širom zemlje, nastalo je ovo veoma zanimljivo, ponekad provokativno i po obilju informacija i poticajnih razmatranja korisno djelo.

Prestrukturiranje i preoblikovanje Amerike Naisbitt istražuje i analizira kroz deset poglavlja, a svako poglavlje knjige odnosi se na jedan od deset novih i fundamentalnih smjerova razvoja.

Prvi i osnovni trend je megaprijelaz iz industrijskog u informatičko društvo. Dok je u industrijskom društvu strateški izvor prihoda bio kapital, u novom informatičkom društvu najvažniji strateški izvor bogatstva su informacije. Polazeći od takvog shvaćanja autor ističe da izvor moći nije novac u rukama nekolicine, nego su to informacije u rukama većine. Iz prvog trenda proizlazi i ostali: prijelaz od klasične k visokoj tehnologiji, od nacionalne prema svjetskoj privredi, od kratkoročnih prema dugoročnim ciljevima, od centralizacije prema decentralizaciji, od pomoći institucija prema samopomoći, od predstavničke demokracije prema participativnoj demokraciji, od hijerarhije prema »mreži« u odlučivanju, seoba sa Sjevera prema Jugu i Zapadu Sjedinjenih Američkih Država i napokon mnogostruke mogućnosti izbora.

Od 1955. godine, kada po ocjeni autora Sjedinjene Američke Države prelaze u informatičko društvo (društvo koje se temelji na znanju), sve se više ljudi bavi stvaranjem, obradom i raspodjelom informacija, a sve ih je manje angažirano u proizvodnji materijalnih dobara (danas npr. samo 15 posto američke radne snage obavlja proizvodne djelatnosti). Kad je 1957. u SSSR-u lansiran Sputnjik, informatička revolucija poprima globalne razmjere. »Stvarno značenje Sputnjika nije u tome što je označio početak svemirskog doba — ističe Naisbitt — nego što je najavio epohu glo-

balnog komuniciranja posredstvom satelita.« Isto značenje za razvoj informatike autor pridaje i lansiranju space shuttlea Columbia 1981, što je po njegovoj ocjeni mnogo važnije za globaliziranu informatičku privredu nego za istraživanje svemira, jer komunikacijski satelit pretvara zemlju u ono što je Marshall McLuhan nazvao globalnim selom.

U razmatranju informatičkog društva autor izuzetno značenje pridaje znanju. Kao što je nekoć Amerika proizvodila automobile, danas masovno proizvodi znanje. Znanje je stvaralačka i pokretačka snaga privrede, bitni faktor produktivnosti, konkurentnosti i ekonomskog uspjeha. Ono što je mehanizacija bila za industrijsku revoluciju, to je kompjutorska tehnologija za informatičko doba. Prema ocjeni autora, doba stručnjaka je na izmaku, a dolazi doba u kojem će značajnu ulogu imati čovjek opće naobrazbe koji se može brzo prekvalificirati i prilagoditi promjenama.

Analizirajući prijelaz od klasične prema visokoj tehnologiji, autor uvodi novu formulu »high tech/high touch« (visoka tehnologija i emotivno prožimanje) kojom se koristi da bi opisao način na koji ljudi reaguju na uvođenje nove tehnologije. U stvari, riječ je o odnosu tehnološke i psiho sfere. Iako je riječ o veoma važnom aspektu promjene u načinu razmišljanja, autor ne ulazi u dublju analizu, već zaključuje da razvoj teče u dva smjera — u smjeru visoke tehnologije i emotivnog prožimanja, pri čemu se svaka nova tehnologija združuje s kompenzacijskim reagiranjem ljudi.

Po Naisbittovu mišljenju informatičko će društvo stvoriti drugačiju ekonomsku strukturu i globalnu ekonomiju u odnosu na ranija razdoblja. Već je danas uočljivo da su se Sjedinjene Države veoma promijenile i da industrija više nije temelj američke privrede. Ovu svoju tvrdnju autor potkrepljuje primjerima iz kojih je vidljivo da je Japan nadmašio SAD u proizvodnji čelika i automobila i preotao im položaj vodeće svjetske industrijske sile. Stoga Naisbitt predlaže da se umjesto ponovnog ulaganja u proizvodne grane koje su nekoć proslavile Ameriku treba prihvatiti poslova budućnosti.

Prema njegovoj ocjeni u Sjedinjenim Državama događaju se dvostruke promjene: naime, SAD od izolirane i praktički samodovoljne nacionalne privrede postaju dio međuoavisne globalne privrede s jedne strane i prestaju igrati dosadašnju ulogu vodeće svjetske sile s druge strane. Svijet se sve više usmjerava na globalnu privredu, globalnu preraspodjelu rada i proizvodnje.

U tom kontekstu zanimljiva su Naisbittova gledanja na zemlje trećeg svijeta: Saudijsku Arabiju, Iran, Brazil, Mexico, Singapur, Tajvan, Južnu Koreju, Kinu, Filipine, Indiju i još neke druge zemlje. Ove su zemlje po njegovoj ocjeni u proteklih deset godina dostigle značajnu industrijsku razvijenost i počele preuzimati većinu industrijskih poslova, tako da će do 2000. godine na zemlje trećeg svijeta otpadati 30% svjetske robne proizvodnje, a one zemlje trećeg svijeta koje se neće moći uključiti u globalnu ekonomiju bit će osuđene na sve veće zaostajanje. Industrijalizacija zemalja trećeg svijeta znači za SAD i ostale industrijske zemlje jačanje postojećih trendova i zbog toga razvijene zemlje moraju komunicirati sa zemljama u razvoju kako bi osigurale adekvatna tržišta za proizvode Sjevera.

Suprotno Naisbittu, mišljenja smo da su životni interesi zemalja u razvoju u izravnom sukobu sa svjetskim kapitalizmom. Zemlje u razvoju, u nastojanju da izgrade sistem ravnopravnih ekonomskih odnosa i učvrste osvojenju nezavisnost, neprestano se sukobljavaju s interesima kapitalističkih monopola i velikih transnacionalnih kompanija. A Sjedinjene Države ne baš rijetko svoju tehnološku superiornost u razvoju znatnosti i u primjeni modernih proizvodnih snaga, osobito vrhunske rezultate industrije, tehnička znanja i dostignuća fundamentalnih istraživanja, iskorištavaju za različite oblike dominacije i za potčinjavanje nacionalnih ekonomija drugih sredina — ne samo zemalja u razvoju već i manjih kapitalističkih država — svojim interesima.

S druge strane, zanimljivo je spomenuti Naisbittovo mišljenje da su narodi to humaniji što su više međusobno ovisni. »Ako postanemo dovoljno ekonomski povezani, vrlo je vjerojatno da

će nećemo međusobno uništiti... svjetska nas trgovina približava miru u svijetu.»

Svoju analizu značajnih preobrazbi društvenih odnosa i društvenih institucija, Naisbitt između ostalog, zasniva na procesu decentralizacije političke moći. Centralizirane strukture se raspadaju u informatičkom društvu, a stvarna moć prelazi na manje političke zajednice koje postaju sve samostalnije u odnosu na federalnu vladu i same iniciraju lokalna rješenja za nacionalne teškoće. U tom smislu on predlaže da bi se američka privreda trebala preorijentirati s federalne na državnu razinu. Ključ za decentralizaciju političke moći u SAD je lokalna akcija. Politička moć na lokalnom nivou nije prenijeta s federalne na državnu ili općinsku razinu već je ona rezultat inicijativa država (federalnih jedinica), a ove su opet nastale iz pomankanja djelotvornih rješenja odozgo. Taj proces decentralizacije o kojem Naisbitt raspravlja preobražava američku politiku i privredu kao i kulturu. Tako danas po njegovu mišljenju za politiku nije više važno tko je predsjednik, jer je stvarna politička moć prešla s Kongresa i predsjednika na države, gradove i naselja. Kongres postaje sve više zastarjela institucija čiji se članovi bave isključivo organiziranjem turneja za animiranje birača. Proces decentralizacije nije mimošao ni američku kulturu, a sve veći broj Amerikanaca napušta stare industrijske gradove i seli u male gradove i ruralna područja. U stvari, ako se pode od povijesnog nastanka Amerike kao zajednice farmera, njezine veličine i raznolikosti (u svakom pogledu), onda je, smatra Naisbitt, decentralizacija prirodna Americi. U procesu decentralizacije Naisbitt otkriva sposobnost inovatorskog djelovanja manjih lokalnih jedinica i postizanje rezultata odozdo navise.

Značajna su još neka Naisbittova zapažanja. Tako, na primjer, institucije poput organa uprave, zdravstvenih ustanova i mnogih drugih na koje su se Amerikanci nekoć oslanjali, u novije doba gube na svom značenju. Većina Amerikanaca gubi povjerenje u njihovu efikasnost. Među mnogobrojnim oblicima samopomoći kojima Naisbitt poklanja pažnju značajno je spomenuti poduzetništvo, koje u novije doba opet oživlja-

va. Naime novija su istraživanja pokazala da su mala poduzeća najviše zaslužna za otvaranje novih radnih mesta, za rast nacionalne privrede, za veću produktivnost i inovacije u usporedbi s velikim korporacijama. Amerika se po Naisbittovu mišljenju od društva menedžera pretvara u društvo poduzetnika. Rukovodioci koji su preselili iz velikih u male tvrtke između ostalih pozitivnih elemenata spominju veće zadovoljstvo i samostalnost u radu a i bolje financijske uvjete.

Naisbitt otkriva da su u eri veoma brze raspodjele informacija okviri predstavničke demokracije zastarjeli pa se učesce u vlasti bazira na participativnoj demokraciji. Značenje ovog upozorenja Naisbitt objašnjava na slijedeći način. Ljudi moraju sudjelovati u donošenju odluka koje utječu na njihov život. Da bi američki građani mogli ostvarivati ta prava i kao potrošači i kao radnici, oni dobivaju veće pravo glasa u upravnim organima, poduzećima i na tržištu. Smisao participacije širi se Amerikom »odozdo« naviše i radikalno mijenja shvaćanje o upravljanju ljudima i institucijama. Participativna demokracija mijenja lokalnu politiku, a posebno će prestrukturirati američke korporacije. Povijesna korisnost predstavničke demokracije stvorene prije dvije stotine godina prema njegovoj ocjeni u eri je komunikacijske revolucije i velike obrazovanosti i informiranosti birača preživjela i zastarjela. Amerikanci još biraju svoje zastupnike jer su na to navikli i jer je to politički svrsishodno, a glasaju samo o onim pitanjima koja zaista utječu na njihov život.

Prijelaz s predstavničke na participativnu demokraciju dovodi u pitanje i postojanje tradicionalnog stranačkog sistema. Sve veći broj američkih birača odbija da se polstovjeti s političkim strankama iskazujući tako svoje nepovjerenje u smisao njihovog postojanja kao i svoju privrženost partijama. U tom kontekstu autor donosi dalekosežne ocjene: »Moć postupno ali sigurno prelazi s izabраних zastupnika na birače koji svojim glasovima, odnosno izravnim izjašnjavanjem putem lokalnih inicijativa i referenduma, odlučuju o određenom smjeru djelovanja. Političari su

sve manje važni. Stoga nacionalni politički izbori pobuđuju sve manji interes«. Drugim riječima, značenje je participativne demokracije u tome, što bit političke moći nije više u rukama zastupnika nego je prešla na područje izravnog izjašnjavanja birača putem inicijative i referenduma i na izvorno političko djelovanje građana.

Participativna se demokracija prema Naisbittu proširila i na korporacije koje inače imaju višestruko značenje i najvažniju ulogu u životu većine Amerikanaca. Kao što sudjelovanje u vlasti putem inicijativa i referenduma postaje participativno, tako je isto i u korporacijama sve izraženiji trend veće participacije radnika, dioničara i potrošača u odlučivanju o načinu upravljanja korporacijama. »Osnovna je premisa američke revolucije — ističe Naisbitt — da moć treba teći odozdo naviše (tj. od naroda nagore), a ne odozgo naniže.« Autor to smatra bitnim za američke vrijednosti, bez obzira na to da li je riječ o politici ili ekonomiji. Danas je došlo i do izuzetno značajnih promjena u načinu na koji dioničari sudjeluju u korporacijskom odlučivanju. No, na temeljne promjene mogu u najvećoj mjeri utjecati namještenici korporacije (Naisbitt ovdje ne upotrebljava riječ radnička klasa ili radna snaga), koji su glavni činilac njezine uspješnosti. Stoga, po ocjeni autora, namještenici i njihove korporacije prolaze proces redefiniranja uloge radnika u institucijama. »Rada se — kaže Naisbitt — nova teorija o pravima i participaciji radnika.« Prema ocjeni mnogih analitičara koje Naisbitt navodi, prosječni američki radnik danas gotovo nema nikakvih stvarnih prava. »Ljudi će pokazati entuzijazam za neku odluku samo ako osjete da su 'vlasnici' te odluke.«

Zanimljiva su i Naisbittova razmišljanja o američkom načinu organiziranja i rukovođenja. Američko načelo organiziranja i rukovođenja stoljećima je počivalo na piramidalnoj strukturi. Moć i informacije protjecali su od vrha prema bazi piramide. Međutim, pedesetih i šezdesetih godina započele su rasprave o drugim alternativnim načinima i tehnikama rukovođenja. Američka privreda utemeljena na industriji i strojevima a

po mjeri hijerarhijskih struktura počela se suočavati s velikim teškoćama. Naime, novoj informatičkoj privredi hijerarhijski način rukovođenja nije odgovarao. »Brzina i fleksibilnost bitne su odlike informatičke privrede a krute hijerarhijske strukture usporavaju protok informacija.« Promjenama u načinu rukovođenja svakako je pridonio i proces raspadanja centraliziranih društvenih institucija koje su vezane uz hijerarhijske strukture. Osim toga, u SAD sa sve većim prodorom tehnologije u društvene odnose i sa zapošljavanjem mladih i obrazovanih radnika koji su svjesni svojih prava, hijerarhijski i piramidalni način rukovođenja postupno se ruši i zastarijeva. Međutim, hijerarhije još uvijek postoje »ali ne i vjerovanje Amerikana u njihovu efikasnost«.

Da bi prevladali teškoće koje proizlaze iz hijerarhijskog i piramidalnog načina organiziranja, u Americi je započeo proces komuniciranja izvan hijerarhijskih struktura koji je pridonio stvaranju novog modela ili tzv. mrežastih struktura koje Naisbitt naziva »model mreža«. »Stvaranje mreža bilo je snažno oruđe društvene akcije. Oni koji su željeli promijeniti svijet počeli su djelovati lokalno, sa skupinama istomišljenika koje povezuje zajednički ideologijski cilj«. Naisbitt smatra da mreže čine ljudi koji razgovaraju jedni s drugima i razmjenjuju ideje, informacije i resurse. Drugim riječima, mreže se moraju shvatiti kao proces, kao komunikacija koja povezuje ljude i skupine ljudi. Autor govori o stvaranju mreža, o njihovoj glavnoj svrsi — razmjeni informacija i kontaktata koji se mogu upotrijebiti i u kreiranju i u razmjeni znanja, misli i ideja. Mreže daju horizontalnu povezanost koja omogućuje protok moći i komunikacija u organizacijama (što hijerarhijske strukture onemogućuju). Hijerarhijsku piramidu postepeno ruši kompjutor koji brine o informacijama u vezi s ljudima i poslovima. Mreže presijecaju društvo i omogućuju interdisciplinarni pristup ljudima i problemima. Autor predviđa da će se u budućnosti institucije organizirati po sistemu upravljanja koji se temelji na mrežama.

Ovim dalekosežnim promjenama koje Amerika proživljava treba svakako do-

dati i veliku migraciju sa sjeveroistoka i srednjeg zapada na jugozapad i Floridu. Ta seoba stanovništva velikim je dijelom reakcija na tri megapromjene: 1. prijelaz s industrijskog na informatičko društvo, 2. kretanje od nacionalne prema globalnoj privredi i 3. reorganizacija društva od centralizacije prema decentralizaciji. Ova tri trenda usko su povezana i isprepletena. Ljudi napuštaju gusto naseljeni sjeveroistok, gdje je nekada bila veoma razvijena industrija, a inozemna konkurencija u proizvodnji automobila i čelika utječe na američku industriju da prestane s tom proizvodnjom. Napokon, decentralizacija privrede i potraga za novim izvorima energije omogućava ljudima da nađu posao gdje žele živjeti.

Unatoč pažnji koju svi mediji poklanjaju ovoj demografskoj promjeni, a koja je velike razmjere počela poprimati sedamdesetih godina, čini se da većina Amerikanaca još nije shvatila pravo političko značenje prestrukturiranja Amerike sjever-jug. Velikoj je seobi stanovništva svakako znatno pridonio privredni rast. U razdoblju od 1968—1978. dva od tri nova radna mjesta otvorena su u Sunčanom pojasu ili u zapadnim državama. Istovremeno, na sjeveru je ukinuto na tisuće radnih mjesta koja su se ranije zasnivala na industrijskoj proizvodnji. Seoba sa sjevera, koji postepeno propada, na jug, zapravo je seoba na zapad, jugozapad i u Floridu. Tri perspektivne megadržave jesu Kalifornija, Florida i Texas.

Amerika po ocjeni Naisbitta postaje društvo višestrukih mogućnosti. Amerikanci danas žive između dviju epoha čije je vrijeme neizvjesno ali »veliko i puno previranja i mogućnosti«. Elementi prošlosti centralizma, industrijalizma i privredne samodovoljnosti još uvijek se prepliću s elementima sadašnjosti i sa sve prisutnijim elementima budućnosti.

Promjene o kojima govori Naisbitt zaista su dalekosežne pa čak i epohalne. Međutim, nameće se pitanje da li je moguće o tako dubokim temama govoriti na tako simplificiran način potkrepljujući to većim ili manjim brojem primjera a bez ulaženja u dublju analizu problema. Tu prije svega mislimo na proces decentralizacije, na razvoj parti-

cipativne demokracije i promjenu načina rukovođenja kako u ekonomskoj tako i u političkoj sferi. Čini nam se nevjerojatnim shvaćanje autora da će informatička revolucija, a ponajviše kompjutorska tehnologija sama po sebi, dovesti do decentralizacije, stvoriti društvo socijalne pravde i jednakosti, a u daljnoj budućnosti dovesti do samoupravljanja. Iako znanstveno-tehnička revolucija dovodi do značajnih ekonomsko-socijalnih promjena, transformacije o kojima autor govori nisu moguće bez dubokih promjena sveukupnih društvenih i ekonomskih odnosa u američkom društvu.

Novo ne nastaje sponatno, automatski, niti proizvodne snage same po sebi dovode do društvenih promjena. Klasična marksistička misao pokazala je da mijenjanje društvenih odnosa pod utjecajem proizvodnih snaga uvijek nastaje pod izravnim i svjesnim djelovanjem subjektivnih društvenih snaga i njihovih smišljenih akcija. Kao što isključivo uvažavanje samo ekonomskih zakonitosti i davanje prvenstva ekonomskom faktoru (objektivne pretpostavke) nije dovoljno za mijenjanje društvenih odnosa, jednako se tako ni pre naglašavanjem političkog faktora (subjektivni nosilac transformacije) ne može ostvariti socijalni prevrat koji objektivno donosi novo društveno stanje.

Naše nas je višegodišnje praćenje suvremenih zbivanja i istraživanja ekonomskih procesa i socijalno-klasnih odnosa društvenog života u Sjedinjenim Američkim Državama dovelo do saznanja da se u toj zemlji odvija, premda polagano i postepeno, značajna društvena transformacija, a ona se mora promatrati u kontekstu suvremenih revolucionarnih zbivanja, odnosno grandiozne ekonomske, socijalne, političke i idejne svjetskohistorijske mijene. U praćenju, analiziranju i ocjenjivanju značenja početnih postignuća društvenog napretka i aktualnih promjena te u uočavanju zametka budućeg života mora se neprekidno polaziti s gledišta da se sve to događa u Americi u uvjetima vladajućih buržoaskih odnosa proizvodnje i ciljeva privređivanja koji još uvijek nose izrazita kapitalistička obilježja.

Mnoge progresivne tekovine koje donose odnosi društvene proizvodnje ponekad je teško jasno uočiti jer ih prate mnoge negativnosti i neželjene pojave i posljedice s eksploatatorskim ciljevima i obilježjima. Unatoč tome, u tim su odnosima sadržani i pozitivni, progresivni elementi koji tvore revolucionarnu jezgru budućeg novog društvenog stanja.

Američka radnička klasa još uvijek je daleko od društvenog položaja u kojem će ona prisvajati neposredno materijalne uvjete proizvodnje i sve rezultate svoga rada. Radnici se još uvijek nalaze pod kontrolom drugih, rade za druge i djeluju u funkciji tuđih interesa. Društveno-ekonomska situacija daleko je od stanja u kojem će radnička klasa oslobođena najamnog položaja postati subjekt odlučivanja u procesu stvaranja i raspodjele društvenog bogatstva i u kojem će dominantan utjecaj nad svim društvenim poslovima i tokovima društvene reprodukcije pripadati svim radnim ljudima, svim građanima.

Premda se uvijek ne možemo složiti s Naisbittovim stavovima i tezama, ne može se osporiti činjenica da je riječ o zanimljivu i pronicljivu istraživaču koji je više od ostalih američkih istraživača u posljednjih nekoliko godina uočio, a zatim i analizirao i osvijetlio, krupne promjene koje se događaju u suvremenom američkom društvu. Međutim, Naisbitt je istraživač koji, barem kad je riječ o *Megatrendovima*, nije pokazao smisao za teoretiziranje problema koje proučava i analizira. Bez obzira na to, Naisbittova istraživanja o epohalnim promjenama u suvremenom američkom društvu i njegova socijalna predviđanja nezaobilazno su djelo u raspravama i razmišljanjima o tim fenomenima.

Štefica Deren Antoljak

Prikaz znanstvenog kongresa
UDK 17.061.3 + 17.32

XVI internacionalni kongres o Hegelu

Nakon poznatog kongresa u Ateni 1982. i prije dvije godine u Rotterdamu Internacionalno Hegelovo društvo održalo je ove godine svoj kongres od 24. do 27. ožujka u Zürichu. Tema Kongresa ovaj put je bila »Čudorednost i običajnost« (Moralität und Sittlichkeit). Budući da predstavlja središnji problem suvremenih rasprava o praktičkoj filozofiji, tema je privukla ne samo prijatelje Hegelove nego i mnoge poznavaoce Kantove filozofije, a prije svega marksiste, zatim predstavnike suvremene fenomenološke, hermeneutičke, transcendentno-pragmatičke filozofije, konsenzusne teorije, analitičke filozofije, pa i samog utemeljitelja tzv. »Erlangenske škole«. To je razumljivo i stoga što prvi dio naslovljene teme (Moralnost ili čudorednost) izražava vrhunac Kantove filozofije morala, drugi dio (Običajnost) vrhunac je Hegelove filozofije objektivnog duha, a tema u cijelosti je nezaobilazan problem svake struje praktičke filozofije koja svoje odgovore na praktička pitanja suvremenog svijeta života traži obnovom i preuzimanjem bitnih tekovina velikih filozofija prošlosti — bilo njihovim »transformiranjem«, »rekonstruiranjem« ili »rehabilitiranjem«.

Time smo se približili tematskoj raspravi večernje tribine prvog dana Kongresa, na kojoj su svoja vrlo zanimljiva i u bitnim određenjima posve različita pa i suprotna stajališta o čudorednosti i običajnosti izložili, u vrlo živoj raspravi pred punom velikom dvoranom Ciriškog sveučilišta, branili Karl-Otto Apel (Frankfurt), Günther Bien (Stuttgart) i Rüdiger Bubner (Tübingen). Moderator rasprave Walther Ch. Zimmerli (Braunschweig) uvodno je istakao dilemu: *etika moralnosti ili etika običajnosti?* Dok je Apel zagovarao Kantovu univerzalističku i svoju transcendentno-pragmatičku etiku konsenzusa i diskursa, Bien je pokazao da su moralnost i običajnost ra-

zličiti odgovori o različitim stvarima, koje se međusobno ne isključuju, nego kao što je već Aristotel govorio, o dilemi nomosa i physisa; sve ima svoje pravo na pravom mjestu, pa se stoga ni Aristotelova etika ne smije reducirati na etiku srednosti i kreposti habitusa, jer postoje mnoge kreposti koje se ne mogu steći pridržavanjem sredine i izbjegavanjem krajnosti. Bubner je istakao da suprotnost moralnosti i običajnosti seže sve do Sokrata i da kod Kanta um postaje *praktičan* za volju čistoga uma, tj. kao što Hobbes razum čini praktičnim pomoću zakona prirode, tako Kant čisti um čini praktičnim pomoću zakona samoga uma. Budući da je um na putu novovjekovnog razvoja postao nesiguran u svoj identitet, Kant razvija »moralnost« u svrhu postizanja sigurnosti i identiteta uma, i to oponašanjem čiste prirode znanosti. Hegel to vidil kao problem i pokušava ga riješiti, ali ne na hobsovsko-kantovski način, nego pomoću običaja zajedničkog života u svijetu povijesti. To je problem što ga Hegel pokušava riješiti tematiziranjem »običajnosti«, ali ni on ga nije riješio, te otuda opravdanost suvremenih nastojanja da taj problem riješe iz horizonta povijesnog »svijeta života« (Lebenswelt). U tom pogledu je zanimljivo, da je i utemeljitelj nekadašnje »Erlangenske škole«, Paul Lorenzen (sada u Göttingenu) na večernjoj tribini trećega dana Kongresa zagovarao »političku etiku« u suprotnosti prema politici kao moći tehnike, ali i nasuprot suvremenoj hermeneutici povijesnog »svijeta života«. Lorenzen, naime, misli da se politička praksa mora utemeljiti »umnim argumentiranjem« kao »transsubjektivnim mišljenjem« na sličan način kao što se tehnika utemeljuje teorijom tehničkih znanosti.

U tu složenu problematiku mnogo više svjetla unijeli su pojedini referati, kako u plenarnim sjednicama tako i u pojedinim sekcijama Kongresa. Budući da se rad u svim sekcijama odvijao u isto vrijeme, točan uvid u cjelokupnu njihovu djelatnost bit će moguć tek kad se umnoži i objavi materijal ovog Kongresa, što Internacionalno Hegelovo društvo objavljuje u svojem godišnjaku, poznatom »Hegel-Jahrbuch«; na žalost do

sada to čini s velikim zakašnjenjem, tako da se »Hegel-Jahrbuch« s priložima s Kongresa u Ateni pojavio, točnije pokazao tek sada u Zürichu, i to samo s dva ogledna primjerka. Stoga, bez pretenzije na cjelovitost, u ovom ćemo prikazu najprije ukazati na najvažnija izlaganja u plenarnim sjednicama.

Kongres je otvorio i prvu plenarnu sjednicu vodio Rudolf W. Meyer (Zürich). Vrlo zanimljivo predavanje na temu »Odnos moći i sile u Hegelovu mišljenju« održao je Heinz Kimmerle (Rotterdam). On pritom polazi od Hegelove filozofije, jer i priroda je prema Hegelu, i to već od 1803. godine, također duh, naima, ne duh kao duh, nego duh u svojem drugobitku, što ga jedino kao skrivenog sam duh može dohvatiti i spoznati. To prekrivanje prirode i ostalih područja svijeta pojmom »duha«, međutim, slabi ostale pojmove u njihovoj specifičnoj spoznajnoj funkciji. Kimmerle to pokazuje na pojmu »života«, koji sa svoje strane objašnjava spregu filozofije prirode i filozofije duha, a u sferi društva i države na pojmovima »moć« (Macht) i »sila« (Gewalt), koji kao i sam život to više dospijevaju u drugi plan i iščezavaju što se pojam duha više ističe u prvi plan. Stoga, razmatranje pojmova moći i sile ima svoj širi smisao, jer izvlačenjem tih pojmova iz njihove skrivenosti i prekrivenosti te revitaliziranjem njihova značenja unutar Hegelova mišljenja može se razviti primjerno razumijevanje stanovitih fenomena i područja zbiljnosti kao što su ljudsko djelovanje i život u društvu i državi. Osnovna Kimmerlova teza sastoji se u tome da su u mladenačkom razdoblju pojmovi moći i sile kod Hegela koordinirani jedan nasuprot drugome, dok se u toku izgradnje njegova sistema filozofije njihov odnos pomiče od pričinskog karaktera sile u predržavnim oblicima običajnosti preko odnosa sile u građanskom društvu i državi do nužnosti pričinosti sile u spekulaciji logičkog sistema. U razlici prema sili moć je kod Hegela sam život i kultura duha. Moć koristi silu i nasilje kao svoja pomoćna sredstva, ali ona nije sila. Nasilna sredstva su, prema Hegelu, neizbježna, pa se postavlja pitanje da li danas treba tu neizbježnost sile više radikalizirati i ritualizirati

ti u smislu shvaćanja čak i samog rata kao rituala sile, kao što je to činio još i mladi Hegel, a tu funkciju rat, kao pričinski oblik primjene sile, igra i u *Filozofiji prava*, ili pak valja prije potražiti druge mogućnosti reguliranja sile ili možda njezino »počudoređenje« (Versittlichung). Jer, prema Kimmerleu, reguliranje i ritualiziranje sile valja označiti kao jedinstveni proces kultiviranja u kojemu različite kulture pronalaze svoje različite putove. U prvoj plenarnoj sjednici bilo je zanimljivo i izlaganje Helmuta Fleischera (Darmstadt) o »običajnosti s onu stranu moralnosti«, u kojemu je ethos istaknut kao prakticirana običajnost, tj. kao zbiljska uljudenost svjesnog običajnog života.

U drugoj plenarnoj sjednici iscrpno predavanje održao je Manfred Baum (Bochum) o »Hegelovoj kritici Kantova moralnog principa«, pri čemu je istakao običajnost kao jedinstvo dvaju momenta volje, tj. apstraktnog prava i moralnosti iz *Filozofije prava*, da bi zatim ukazao na razliku koja kod Hegela samog postoji između *Filozofije prava* i *Fenomenologije duha* u kritici Kantova kategoričkog imperativa i moralnosti uopće. Dopadljivo izlaganje u toj plenarnoj sjednici iznio je Wolfgang Schild (Bielefeld) o »običajnosti kao političkom osvjedočenju« (paragraf 268 *Filozofije prava*), tj. o povjerenju u državu kao sistem slobode tzv. »druge prirode«, koja svojim »paragrafiranjem volje« kao pravna mašina objektivnog duha za Hegela doista nije posljednja riječ, jer se može izvrnuti u silu i nasilje kao svoju suprotnost, ali obitelj i građansko društvo kao sistem potreba mogu još manje biti posljednja riječ praktičkog života, pa se otuda, po referentu, pokazuje opravdanim i nužnim povjerenje u državu i običajnost. Dakako, posljednju riječ u tome ne može dati ni neka općenita teorija, jer takva teorija dolazi praktisi prekasno, a zbiljska praksa polazi od »teorije« koja je upućena na praksu. U ostalim plenarnim sjednicama vrlo zapaženo predavanje održali su Shlomon Avineri (Jeruzalem) o temi »Paradoks građanskog društva u strukturi Hegelova promatranja običajnosti«, Marek Siemek (Varšava) o »Dimenzijama Hegelova pojma subjekta« L. Irigaray (Paris)

o »Općenitome kao medijaciji« i P. Bult-haup (Frankfurt) o »Pravu logike«. U posljednji su čas svoja, za plenarne sjednice najavljena, predavanja otkazali P. Furth (Berlin) i H. Ottmann (München), pa ćemo njihove teze, kao i mnoge teze iz sekcija, moći upoznati tek kad se objavi materijal Kongresa.

Dok su plenarne sjednice održavane pretežno prijepodne, rad u sekcijama se odvijao poslije podne, i to u svih pet sekcija istovremeno. Budući da zbog toga nije bilo moguće pratiti sva — pa ni većinu — izlaganja i rasprava u sekcijama, ovaj prikaz toga dijela Kongresa mora biti nepotpun, te se ograničava samo na rad onih sekcija u kojima je njihov autor osobno sudjelovao. Prvenstveno je to bila Sekcija-A, u kojoj su već prvog dana odlične referate podnijeli Emil Angehrn (Berlin): »Ambivalencija moderne. Država i društvo u Hegelovoj filozofiji prava« i Dieter Suhr (Augsburg): »Konstituiranje običajnosti. Običajnost kao ustavno-teoretski i ustavno-politički problem«. Dok je Angehrn razlagao posredovanje subjektivnosti i supstancijalnosti kao dvaju postulata teoretskog apsolutnog subjekta i praktične običajne slobode, Suhr je običajnost odredio kao »sistem«, koji je najprije pokazuje kao Veliki petak oborenog individua, a zatim kao njegovo uskrsnuće. Ta predavanja su izazvala živu raspravu, a bilo je instruktivno i izlaganje K. Weishaupta (Zürich) o »Odgovornosti države spram moralnosti« jer nije riječ o podržavljenju, nego o »reprivatiziranju« odgovornosti građana kao građana, točnije, kako je u raspravi dodano, o »repersonaliziranju«, a to znači »o reindividualiziranju« kao »repolitiziranju« i »redemokratiziranju«. U tom izvornom značenju politike i demokracije u istoj sekciji drugog dana Kongresa referirao je i autor ovoga prikaza na temu »Politika i demokracija u doba tehnike«. Toga dana su u sekciji-A bila zanimljiva i izlaganja K. Hahna (Aachen) o »Hegelovu pojmu politike i njegovoj nauci o apsolutnom duhu« te B. Markiewicz (Varšava) o »Pojmu patriotizma kod Hegela i u Poljskoj«.

Trećeg dana posebnu pažnju je privuklo predavanje Walthera Ch. Zimmerlia (Braunschweig) u sekciji-C o »Prav-

noj i moralnoj odgovornosti. Hegelovo prevladavanje kantovske etike i kraj moderne« a u sekciji-B izlaganje W. Kuhlmann (Frankfurt) »Utemeljenje diskusne etike« i Ch. Jermann (Tübingen) »O nužnosti i mogućnosti utemeljenja moralnih norma«. Kuhlmann zagovarao je tezu Apelove transcendente pragmatike koja nasuprot nedovoljnom razlikovanju teoretskog i praktičkog diskursa kod Habermasa razlikuje teoretski diskurs kao jedinstveni interes svih sudionika diskursa za istinom od praktičkog diskursa, u kojemu sudionici nastupaju sa svojim različitim interesima, pa ih tek pomoću utemeljenja diskursa treba pridobiti za diskurs. Nasuprot tome, Jermann je istakao, da intersubjektivni konsenzus Habermasove univerzalne pragmatike nadmašuje fihteanizam Apelove transcendentalne pragmatike. Naravno, mnogo važnije od toga je pitanje, nisu li obje te pragmatike, tj. i Habermasova univerzalna i Apelova transcendentalna zapravo različiti oblici fihteanstva, koje ostaje transcendentalno i onda kada se naziva pragmatikom te ne dopijeva do običajnosti u Hegelovu, a još manje do povijesnog svijeta života u suvremenom smislu. O tome problemu vrlo zanimljivo izlaganje posljednjeg dana Kongresa u sekciji-C podnijela je B. Weishaupt (Zürich) pod naslovom »Identitet jastva između morala i običajnosti«.

Već iz ovog nepotpunog prikaza vidi se da se na XVI Internacionalnom kongresu o Hegelu u Zürichu raspravljalo o čudorednosti i običajnosti kao temeljnoj temi, ne samo ovoga skupa i Hegelove filozofije objektivnog duha nego kao o središnjem problemu suvremenog praktičnog života, vrlo raznoliko, stručno i znanstveno na zavidnoj razini, često polemično i oštro, ali sve u duhu najbolje akademske tradicije i rasprave, u duhu tolerantnosti različitih mišljenja, međusobnog poštovanja i razumijevanja i onda kada se s mišljenjem i tezama drugih ne slažemo.

Velika zasluga u tome pripada domaćinu, posebno Ciriškom organizacijskom odboru na čelu s Rudolfom W. Meyerom i njegovim pomoćnicima, prije svega Petru Günteru, koji su učinili sve da Kongres u Zürichu tako dobro uspije. Tom je uspjehu pomogao i utemeljitelj

Internacionalnog Hegelova društva (Internationale Hegel-Gesellschaft) i njegov sadašnji počasni predsjednik Wilhelm Raimund Beyer (Salzburg), koji je, iako već u poodmakloj dobi, živo sudjelovao u radu Kongresa. Dakako zasluga za uspjeh pripada svima sudionicima, koji su na Kongres došli iz dvadesetak zemalja. Najbrojniji su, naravno, bili sudionici iz Švicarske, Austrije i Savezne Republike Njemačke. Iz socijalističkih zemalja najbrojniji su bili Poljaci, a zatim Jugoslaveni. Uz dužnu ali razumljivu ispriku što ove posljednje nisam spominjao u prikazu rada sekcije, jer nisam sudjelovao u sekcijama u kojima su oni iznosili svoja izlaganja, ovdje ću zbog interesa naše javnosti navesti njihova imena i prijavljene teme prema programu Kongresa: D. Rodin (Zagreb), »Djelovanje i povijest. Utemeljenje običajnosti kod Hegela«; V. Pilić-Rakić i S. Zarić (Beograd), »Ekonomski amoralizam«; M. Nikolić (Beograd), »Počovječeno upravljanje i humanizirano upravljanje«; S. Petrović-Lazarević (Beograd), »Moralni aspekt J. St. Milla i njegovo značenje u suvre-

menoj samoupravnoj ekonomskoj praksi«; R. D. Lukić (Beograd), »Moral nasuprot politici države«; D. Simeunović (Beograd), »Konflikt morala u jugoslavenskom samoupravnom društvu« i Z. Posavec (Zagreb), »Marxova kritika hegelovske moralnosti«.

U toku Kongresa Internacionalno Hegelovo društvo održalo je i svoju redovitu skupštinu, na kojoj je produžen mandat staroj upravi na čelu s predsjedništvom od tri člana: Heinz Kimmerle (Rotterdam), Wolfgang Lefevre (Zapadni Berlin), Rudolf W. Meyer (Zürich). U upravu Društva je kooptiran M. Siemek (Varšava); zaključeno je da se XVII Kongres o Hegelu održi u Zapadnom Berlinu u proljeće 1988, s temom »Priroda kod Hegela i Marxa«. Organizacija Kongresa nakon toga ponuđena je Varšavi pa Zagrebu. Eto prilike da desetak godina nakon što je XII Kongres o Hegelu održan u Beogradu ponovno ugostimo prijatelje Hegelove filozofije u Jugoslaviji te da i time ojačamo filozofsku prije svega Hegelovu i Marxovu misao u našim stranama.

Ante Pažanin